

נוסעים מוסלמים בארץ-ישראל בימי הביניים הערות על אודות ספרות המסעות

ספרות הנוסעים המוסלמית אשר נכתבה בתקופה העבאסית (649-1258 לסה"נ) כבר עוררה את תשומת לבם של חוקרים אחדים.¹ על מנת להציג את תכניה בחרתי לתרגם לעברית פרקים משני חיבורים מתוך ספרות זו. אקדים לתרגום דברים על מאפייני ספרות הנוסעים המוסלמית ואציע מתודולוגיה מחקרית לניתוחה.

הסוגה הספרותית של תיאורי מסעות ארץ-ישראל התהוותה מאות שנים קודם לכינונה של הח'ליפות האסלאמית בשנת 660 לסה"נ. בעקבות ניצורן של ארץ-ישראל ושל ארצות אגן הים התיכון החלו עולי רגל נוצרים לספר על מסלולי מסעותיהם בארץ-ישראל ועל אתרים מקראיים שבהם ביקרו.² לאחר כינונה של ח'ליפות אסלאמית רחבת ידיים החלו גם מחברים מוסלמים לכתוב ספרי מסעות. בכתביהם ניכרת זיקה עזה לתרבויות העתיקות אשר השתלבו בתרבות האסלאמית. החדשנות בכתבי הנוסעים המוסלמים ביחס לקודמיהם באה לידי ביטוי בעצם הכתיבה בערבית, אשר שיקפה התפתחות לשונית-תרבותית, ובהענקת משמעות דתית חדשה למסורות גאוגרפיות קדומות.

הערבית, שפת נוודי המדבר, הייתה לשפת המנהל והיצירה התרבותית בשטחי הח'ליפות האסלאמית, אשר השתרעה על פני שלוש יבשות – מערב אסיה ומרכזה, צפון אפריקה ודרום אירופה. הערבית דחקה מגדולתן את לשונות העולם העתיק – יוונית, לטינית וארמית – וכך נוצר מרחב

ברצוני להודות למערכת 'קתדרה' ולקוראים עלומי השם של כתב-היד על הערותיהם המועילות.

1 R.L. Euben, 'The Comparative Politics of Travel', *Parallax*, 9 (2003), pp. 22-23

2 מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל: עדויות ורשומות לתולדות הישוב היהודי, תל-אביב תשכ"ו; א' לימור, מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 15-17.

פוליטי, תרבותי ודתי גדול אשר נחצה בדרכי יבשה ובמסלולי הפלגה ביים. בשטח נרחב זה שימשה הכתיבה בשפה הערבית לתקשורת וכן למסירת ידע בין־דורי. אמנם בעקבות תחיית הלשון הפרסית במרכז אסיה במאה התשיעית, ולאחר מכן ברמה האיראנית, נכתבו יצירות היסטוריות וגאוגרפיות גם בשפה הפרסית החדשה,³ אך ההגמוניה של הערבית לא נפגעה.

צורכי המנהל של העבאסים יצרו ביקוש לספרי גאוגרפיה, אשר ישרטטו את המפה היישובית, את מערך הדרכים ואת סדרי השלטון בתחומי הח'ליפות האסלאמית ומעבר לגבולותיה.⁴ על כן החלו גאוגרפים מוסלמים לכתוב – תחילה בערבית ולאחר מאות שנים אחדות גם בפרסית – חיבורים שהוגדרו תיאור הארץ (צורת אל־אֶרֶץ),⁵ ואשר כללו תיאורים גאוגרפיים של ארצות האסלאם ואף של שטחי הכופרים.⁶ כך התהוותה במאה התשיעית והעשירית הספרות הגאוגרפית הערבית.⁷ תפוצתם הרחבה של ספרי תיאור הארץ מלמדת שהקריאה בהם התקבלה בקרב העילית המוסלמית המשכילה. העניין של בני שכבה זו בנעשה בארצות רחוקות ובאוכלוסייתן הביא לצמיחתו של ענף ידע גאוגרפי נוסף, ספרי מסעות.

המסורת האסלאמית ממריצה את המאמינים לצאת לדרכים, בין השאר כדי לחשוף את אמתות האמונה. כך מצווה הקראן: 'מסורות דתיות חלפו לפניכם. צאו והתהלכו בארץ וראו מה היה עונשם של המכזבים.'⁸ זרו מסעות נוסף הוא מצוות העלייה לרגל אל המרכז הדתי במכה (חג), אחת מחמש מצוות היסוד (אֶרְפָּאן) של האסלאם.⁹ אולם לא רק מניעים של קיום מצווה דתית מסבירים את יציאתם של מוסלמים למסעות, אלא גם דחפים תרבותיים. בקרב תלמידי הלכה השתרש המנהג של יציאה לדרך (רחלה) על מנת לשהות בחברת מורים ולשאוב מפרות הידע הדתי (טֶלֶב אל־עלם) אשר התפשט למרחקים. ואף מניעים כלכליים וצרכים שלטוניים דרבנו מוסלמים – ובהם סוחרים, צליינים, תלמידי הלכה ופקידי מנהל – לצאת לדרך.

על מנת להגשים מטרות אלה עברו נוסעים מוסלמים מרחקים גדולים, ומסעות ארוכי טווח היו לחזון נפרץ בטריטוריה העצומה שבין האוקיינוס האטלנטי לאוקיינוס ההודי ובין הערבה האירור-אסיאתית לסהרה.¹⁰ אחדים מנוסעים אלה העלו על הכתב את סיפורי מסעותיהם, וכך במסגרת היצירה הגאוגרפית הערבית התווסף לסוגה הספרותית של תיאור הארץ ענף משני של יומני מסע אשר רשמו נוסעים ערבים ופרסים. ביומניהם סיפרו הנוסעים על מקומות שבהם ביקרו, נקבו בשמות

3 עדות לכך היא יצירתו של נאצרי ח'סרו. ראו להלן.
 4 דוגמה מובהקת ליצירה זו היא ספרו של אבן ח'רדאד'בה 'כתאב אלמסאל'כ ואלממאל'כ' (ספר הנתיבות והמחוזות).
 5 טקסטים מסוג זה קובצו לראשונה בידי המלומד ההולנדי מיכאל דה חויה (De Goeje), אשר ההדיר שבעה חיבורים כאלה במסגרת מה שכינה 'ספרייה גאוגרפית ערבית' (Bibliotheca Geographorum Arabicorum).
 6 אלמסעודי, מרוג' א־ד'הב ומעארן אלג'והר, א, מהדורת Ch. Pellat, בירות 1964, עמ' 125-126 (סעיף 246); א־ח'באר א־צין ואלהנד, מהדורת J. Sauvaget, פריז 1948 (חיבור זה נרפס בשינויים קלים בשם רחלת א־סיראפי, מהדורת ע' אלחבשי, אבו ד'אבי 1999).
 7 י' דרווי, 'הפרק על ארץ־ישראל מתוך חיבורו של יעקובי כתאב אל־בלדאן', קתרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 67-77.
 8 סורה ג (אל־עמראן), קלו. ציוויים דומים ראו: סורה ו (אלאנעם), יא; טז (א־נחל), לו (סיפא).
 9 G.E. von Grunebaum, *Muhammadan Festivals*, London 1976, pp. 15-50.
 10 סיפורי אלף לילה ולילה משקפים בבהירות את האתוס הזה. כזהו למשל 'סיפור שלושת התפוחים', ראו: י"י ריבלין, אלף לילה ולילה, ב, ירושלים 1955.

מפת אזור נהרות הפרת והחידקל
מתוך ספרו של אבו אסחק
אברהים אלפאריסי אל־אֶסְטַחְרִי
'הדרכים והממלכות' (המאה
העשירית לסה"נ), כתב-יד פרסי
מן המאה השמונה-עשרה (?)
(גואש ודיו על נייר, עיזבון
'י' דאוד, לונדון)
(באדיבות מוזאון ישראל)

אישים שפגשו, ולעתים אף ציינו תאריכים והעירו על מראות שהרשימו אותם.¹¹ ראוי לציין כי למרות התגבשותה של דת האסלאם כתרכות אוניוורסלית שימרו המסורות המקומיות מידה רבה של חיוניות,¹² ומוקדי קודש מקומיים המשיכו לרתק אליהם מבקרים (זאָרוֹן) מקרוב ומרחוק.¹³

11 כזהו למשל חיבורו של נוסע אנדלוסי אשר תורגם לעברית. ראו: 'י' דרווי, אבן אל-עריבי מסביליה: מסע בארץ-ישראל (1092-1095), רמת-גן תשנ"ג.

12 הרוגמה של הביקור בירושלים וההתנגדות לכך ידועה ואין צורך להרחיב כאן בעניין. ראו: מ"י קיסטר, 'אל תצאו אלא לשלושה מסגדים: עיון במסורת קדומה', הני"ל, מחקרים בהתהוות האסלאם, ירושלים תשנ"ט, עמ' 117-131; ד' טלמון-הלר, 'הלווייה, קבורה וזיארה בסוריה בתקופה הצלבנית והאיובית', נ' אילן (עורך), האסלאם ועולמות השוורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוס-יפה, ירושלים תשס"ב, עמ' 250-281; J.W. Meri, *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*, Oxford 2002

13 סדרי ארגון של מסע כזה מתוארים בכרוניקה מדמשק משנת 887 להג'רה (1482 לסה"נ). מחבר הכרוניקה סיפר ששימש כנוטריון בחתימת הסכם בין ג'מאל (גַמַל, מוביל גמלים) לבין קא'י דמשקאי. לפי ההסכם הג'מאל יוביל על גמליו הצייתנים את אשתו של השופט ואת אמה, הן תשכנה על מנשא מחופה בכד לבן ומבושם, גמלים נוספים יישאו את שפחותיהן ואת ציודן, והשיירה תעשה את דרכה למעיינות עין חמה (גדר) ומשם לירושלים ולחברון. ראו: שהאב א-דין

קריאה בספרי המסעות של נוסעים מוסלמים מעלה כי הם המעיטו לעסוק בתיאורי טבע.¹⁴ במרבית חיבורי המסעות אין מידע רב על האקלים, על תנאי השטח, על נחלים וכיוצא באלה. אם מסרו נוסעים מוסלמים מידע מסוג זה הוא נוגע בעיקר למרחקים וליישובים. מיעוט המידע על הטבע, על הנוף ועל החברה האנושית נובע מן המטרות שהציבו לעצמם הכותבים.¹⁵ מחברי ספרי המסעות הבליטו את מגעיהם עם מלומדים ומורים ואת שהייתם באתרים שבני חוגם ראו בהם מוקדים רוחניים. המחברים שבדקתי ביקשו קודם כול לתאר את המסלול התרבותי שעברו, לספר את מי פגשו ועם מי למדו.¹⁶ לשיטת הכותבים תפקידם של יומני המסע אינו לספר על חוויות ארציות של הנוסע, אלא למפות את עולמו הרוחני ולהציג את מפגשיו האינטלקטואליים.¹⁷ על כן יש שחיבורי מסע לבשו חזות של רשימות קורות חיים ואישורי לימודים. כך למשל אבן אלערבי מסוויליה תיאר במילים ספורות את בואו ממצרים לירושלים ופנה מיד לתאר באריכות את ביקורו במדרסה של השאפעים.¹⁸ תיאורי המסע ביקשו לטעת בקורא את התחושה כי המחבר קיבל עליו משימה קשה ומייגעת, וכי לא יצא לדרך לשם בילוי או שעשוע, אלא כדי להגשים יעדים רוחניים ואתגרים דתיים.

לאור מאפייניה של ספרות המסעות עולה השאלה אילו אתרים בחרו הנוסעים לציין ומי הם המאמינים שהם מסרו כי פגשו בדרכם. המוסלמים לא היו בעיני עצמם פולשים זרים אשר נאחזו בנחלות לא להם, אלא יורשים לגיטימיים של העבר המקראי (שכלל גם את ספרי הברית החדשה, הספרות החיצונית והמדרש) ועל כן האדונים הבלתי מעוררים של ההווה.¹⁹ כך למשל בתארם את ארץ-ישראל הם ציירו נוף מנומר בקברי נביאים ודמויות מקראיות-קראניות, אשר נתפסו כמרכיב אינטגרלי של הזהות האסלאמית.²⁰ מאז שבנה עבד אלמלך על חורבות בית המקדש בירושלים את

אחמד אבן טוק [915-834 להג'רה (1430-1509 לסה"נ)], א-תעליק *La Vie quotidienne à Damas à la fin de l'époque*

imamelouke, א, מהדורת ג' אלמהאג'ר, דמשק 2000, עמ' 138.

14 מיון של ספרות הנוסעים מצפון אפריקה (אלעברדי, אבן ג'ביר ואבן בטוטה) והערכתה ראו: 'דרורי, 'ספרי המסעות המוגרביים למזרח ותרומתם להכרת הארץ', ז' ספראי, א' פרידמן ו' שוורץ (עורכים), חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ ישראל מוגשים ליהודה פליקס, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 307-322. אך השוו לספקנותו של ע' אלעד, 'מסעו של אבן בטוטה בארץ-ישראל, האומנם חיבור מקורי?', 'דרורי (עורך), ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 98-114.

15 כך למשל יעקובי פירט את שמות שבטי הערבים שאליהם ייחסו עצמם יושבי ארץ-ישראל במאה התשיעית, אך פטר במילים כלליות את אוכלוסיית הרוב הלא מוסלמי. נראה כי לא המפה היישובית עניינה אותו אלא ההיסטוריה של התנחלות הערבים המוסלמים. ראו: דרורי (לעיל, הערה 7), עמ' 70-77.

16 עוד לעניין זה ראו: Y. Frenkel, 'Muslim Travellers to Bilad al-Sham (Syria and Palestine) from the Thirteenth to the Sixteenth Centuries: Maghribi Travel Accounts', S. Searight & M. Wagstaff (eds.), *Travellers in the Levant: Voyagers and Visionaries*, Durham 2001, pp. 109-120

17 מקדסי, אחסן א-תקאסים פי מערפת אלאקאליים, מהדורת M. de Goeje, ליידין 1906, עמ' 159, שורות 11-12; עמ' 166, שורות 6-13; עמ' 182, שורות 11-16.

18 אבן אלערבי, קאנון א-תאוויל, ראו: דרורי (לעיל, הערה 11), עמ' 95. גישה דומה נקט אבן ג'ביר בתיאור בגדאד, שבה שהה במשך כשבועיים בשנת 580 להג'רה (1184 לסה"נ). כמעט במחצית מן העמודים שהקדיש לתיאור העיר עסק במתרחש בין כותלי מסגדיה. ראו: אבן ג'ביר, רחלה, בירות 1964, עמ' 195.

19 ראו למשל את תיאור גילוי הכתובת היוונית בסמוך לאחד משערי העיר דמשק והשימוש בנאמר בה להסבר ההיסטוריה של העיר: ע' ענאבסה, אבעאד פי ארב פ'איל אלארד' אלמקדסה, בית-ברל 2006, עמ' 41 (ובהערה 41 שם ציטוט מתוך חיבור בעניין שבחי ירושלים).

20 לדיון רחב בפרשנות המקרא האסלאמית ראו: ח' לצרוסי-פה, עולמות שזורים: ביקורת המקרא המוסלמית בימי הביניים, תרגם א' שנאן, ירושלים תשנ"ט.

המכלול האסלאמי המקודש (685–705 לסה"נ), יצר שילוב זה בעיני המאמינים המוסלמים את מפת הארץ הקדושה האסלאמית, אשר ירשה את המפות היהודיות והנוצריות.²¹ עלינו להניח אפוא כי ספרות המסעות משקפת את תמונת העולם המדומיינת אשר הדריכה את המאמינים. אתרי הקודש והפולחן הקדם-אסלאמיים נכללו בקטלוג המקומות שבהם ביקרו מוסלמים, וייחוס קדושתם של אתרי עלייה לרגל לנביאים מקראיים נועד לבסס את עליונות האסלאם.

התבססות האסלאם לא נתפסה בעיני נוסעים מוסלמים כקו שבר ביחס לעבר הנוצרי או היהודי של הסהר הפורה. נהפוך הוא, ניצחונות האסלאם והתבססות הח'ליפות יצרו לשיטתם המשכיות רצופה למסורת המקראית (התנ"ך, הברית החדשה והספרות החיצונית). לנוסע המוסלמי היה עניין לטפח את קדושתו של אתר שביקר בו גם אם זוהה המקום עם דמויות שקודשו קודם לאסלאם. על כן ספרי המסע שכתבו נוסעים מוסלמים היו אמצעי לצביעת הנוף כך שייראה מוסלמי ומוכר ולא כשייך לאחר ועוין. החיבור הגאוגרפי נועד לחדד את התביעה המוסלמית לבלעדיות. בהכללה גורפת ניתן לומר כי הנוסע המוסלמי טען שאתרי קודש אסלאמיים המצויים במרחבי סוריה וארץ-ישראל (בלאד א-שאם) ובאיי הים התיכון מעניקים למרחב זה חזות של ארץ קדושה למוסלמים בלבד.²²

זאת ועוד, המפות אשר ציירו הנוסעים נועדו לא רק לשרטט דרכים אלא גם להקנות לקהילה הדתית שאליה השתייכו חזקה בלעדית על המרחב, ולהדיר מן הנוף את מי שלא השתייך לקהילה זו. באמצעות ציון אתרי הקודש שבהם לדבריו ביקר ואתרים נוספים שבחר, ביקש הנוסע להציג נוף אשר ייראה בעל משמעות, הן רגשית והן פולחנית, לבני דתו. לעתים קרובות תיארו הנוסעים קבוצות דתיות אחרות על מנת לציין את פגמיהן ואת האיום הנשקף מהן. בעיני הנוסעים המוסלמים היו מאמיני האסלאם שהם פגשו בארצות שבהן ביקרו ציבור מגשימי הברית עם האל, ובתור כאלה דחקו בדין את היהודים והנוצרים, אשר נכשלו במילוי מצוות נביאיהם.²³

התיאור הגאוגרפי שימש נוסעים אחדים גם כאמצעי למתוח ביקורת על מנהגים מוסלמיים מקומיים אשר נתפסו בעיניהם כזרים לרוח האסלאם. אמנם לעתים שיבחו תיירים מוסלמים את אחיהם לאמונה שבהם פגשו במהלך נסיעתם, אך זאת כדי ליצור תמונה של אחדות מוסלמים אקומנית מול בני דתות אחרות, שהוצגו כגוש הומוגני ומאיים. ראייה זו אפשרה לנוסעים מוסלמים להמעיט בתיאור פולחני האחר (הזר, כלומר הלא מוסלמי) שפגשו,²⁴ ובו בזמן לצטט מתוך כתבי הקודש שלו. היהודים והנוצרים הוצגו כמאשרי האסלאם. אם נניח כי ספרי מסעות של נוסעים מוסלמים היו גם בבחינת תגובה על מפת הקדושה אשר צייר האחר (נוצרים מזרחיים, צלבנים ממערב אירופה או יהודים), נוכל לפרש את תוכנם באופן מושכל יותר.

21 בעניין זה ראו: ע' לבנה-כפרי, עיונים במעמדה של ירושלים באסלאם הקדום, ירושלים תשס"א, עמ' 98–101.

22 אסלום הנוף לא מנע סילוק האחר מאתרי קודש. כך למשל הסלטאן בִּיבֵרס הורה בשנת 644 להג'רה (1266 לסה"נ) למנוע מיהודים ומנוצרים להיכנס למערת המכפלה בחברון. ראו: תקי א-דין אחמד בן עלי אלמקריזי (766–845 להג'רה (1364–1441 לסה"נ)), א-סלוח למערכת דול אלמלוח, א, מהדורת מ' זיאדה, קאהיר 1934, עמ' 544.

23 נקודות אלה נדונו בידי מרים פרנקל בסדנת חוקרים באוניברסיטת בראיילן, והדברים עתידים להתפרסם בקובץ 'חלב העיר והקהילה' (בעריכת מ' פרנקל ו"ט עסיס). ברצוני להודות לה על הסכמתה לציטוט דבריה קודם פרסומם.

24 על ביקורים של מוסלמים במנזרים ראו תיאור מנזר אפק (פיק) שבגולן בכתאב א-דיאראת' (ספר המנזרים) של א-שאבשת': M. Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, III, Leiden 2004, p. 213.

השינויים בהבניית המרחב והזמן – כגון אימוץ לוח השנה הירחי (ההג'רי) נוסף על שימוש בלוחות שנה שמשיים, או קביעת מרכז (טבור) חדש לכדור הארץ במקום הישן, שינוי שפגע במידה מסוימת במעמדה של ירושלים מפני מכה – לא ערערו את קדושתה המקראית של ארץ־ישראל. תמונת קדושה זו נשענה על מסורות קדם־אסלאמיות ועל פרשנויות חדשות, אסלאמיות, של הטופוגרפיה המקראית. לרובד זה נוספו אתרים אשר קידשו דמויות מבני משפחתו של הנביא ומקרב בני חוגו (צחאבה). כך למשל כתב גאוגרף בן ירושלים במאה העשירית:

מרחב [אקלים] א־שאם הוא נאה ביותר, ארץ הנביאים ומרכז החסידים, מקור הסגפנים ויעד מבוקש בקרב נאמנים, בה כיוון התפילה הראשון [קבלה] ומקום יום הדין ומסע הלילה המופלא [אסרא], ארץ הקודש, מגדלי התצפית המצוינים, ביצורי החוף המפוארים וההרים הנעלים. אליה היגר אברהם ושם קברו. בה ארצו של איוב ובארו, מקום התפילה של דוד ושערו, פלאי שלמה ועריו, מצבתם [תרָבָה] של יצחק ואמו, מולדו של המשיח [הכוונה לישוע] ועריסתו, כפר שאול ותעלת המים שלו, גיא הריגתו של גוליית ומבצרו, בור ירמיהו וקברו, מסגד אוריה וביתו, כיפת מחמד ודלתו, סלע משה, גבעת ישוע וגומחת התפילה של זכריה.²⁵

השקפה זו על המרחב ועל עברו חלחלה לכתובות היסטוריות מאוחרות, כפי שניתן להסיק מן הסיפור על עלילות פליטים ממלוכים (גדוד הבחריה) אשר נמלטו מקאהיר לאחר רצח מפקדם אק־טאי (בשנת 652 להג'רה [1254 לסה"נ]). לדברי ההיסטוריון הממלוכי המאוחר אלמקריזי:

שנים עשר מן הבחריה איבדו את דרכם במדבר סיני [תיה בני א־ישראל]. ביום השישים לנדודים הם ראו במרחק כתם ירוק כהה והתקדמו לעברו. להפתעתם גילו עיר עצומה בעלת חומות איתנות ושערים חזקים, כולה בנויה מאבן שיש ירוקה. רחובותיה המסחריים ובתיה היו מכוסים בחול. הם שוטטו בינותם והיה כי נטלו לידיהם פריטים או בדים התפוררו אלה והיו לאבק. במגרה אחת בשוק מוכרי הבדים הם מצאו תשעה דינארי זהב אשר הייתה חרוטה עליהם דמות של צבי וסביבו כתובת עברית. באחד האתרים שבהם חפרו הם חשפו לוח אבן. משהרימו אותו מצאו תחתיו בור מים אשר היו קרים משלג. לאחר ששתו המשיכו לרכוב כל הלילה עד אשר פגשו בקבוצה של בדווים. אלה הובילו אותם אל העיר כרכ [כרג'] ושם הציגו את המטבעות לסוחרים שעסקו במתכות יקרות. אחד מהם הסביר כי מטבעות אלה הוטבעו בימיו של משה. לשאלות על אודות העיר הוסבר כי זוהי העיר הירוקה אשר נבנתה כאשר נדרו בני ישראל במדבר. את המקום כיסו דיונות של חול, אשר לעתים פוחת ולעתים גובר, ומגיעים אליו רק מי שאיבדו את דרכם במדבר.²⁶

השימוש בתגליות ארכאולוגיות לביסוס הסדר הפוליטי בהווה כוון לא רק כנגד לא מוסלמים. בסיפור על ניצחונות העבאסים על צבאות האמיים וסילוקם מבלאד א־שאם מתואר כי כאשר תפסו צבאות העבאסים את שער (באב) ג'רון וכבשו את דמשק, הם חשפו סלע ועליו כתובת יוונית. נזיר הובל למקום על מנת לפענח את הכתוב, וקריאתו אישרה את החזון בדבר ההצלחות העתידיות של בית עבאס.²⁷ אין זה המקרה היחיד. גם מן הרמה האיראנית יש בידינו דוגמאות לשימוש בממצאי עבר

25 מקרסי (לעיל, הערה 17), עמ' 151.

26 מקריזי (לעיל, הערה 22), עמ' 391. קרוב לוודאי כי זהו תיאור של העיר סלע (פטרסה). וראו: Makrizi. *Histoire des sultans mamlouks de l'Égypte*, I, trans. E. Quatremère, Paris 1845, pp. 49–50

27 שמש א־די מחמד בן עלי א־צאלחי אבן טולון (880–953 להג'רה א־1536), קרת אלעיון פי א'ח'באר באב ג'רון, מהדורת דיא א־דין אלמנג'ד, דמשק 1964, עמ' 8 (מצטט את אבן עסאכר, 'תאריח' דמשק').

קדם-אסלאמי לביסוס זהות פוליטית.²⁸ יש אף חיבורים שבהם טוענים מחברים ערבים מוסלמים כי עשו שימוש בכתבים קדם-אסלאמיים.²⁹ מנגד קיימות עדויות על ניסיונות של מוסלמים להרוס אתרים פרעוניים בעמק הנילוס, ואף עדויות אלה מצביעות על תפקידו החיוני של העבר באישור סדרי ההווה.³⁰

גם כאשר חוו בשחייה הממושכת הרחק מן הבית חוויות מרגשות ואפילו מסעירות העדיפו הנוסעים להעטות את הדברים בכסות של ציטוטים ואזכורים ספרותיים. כאילו הנוסע אשר התחבט ברגשותיו

לא היה פנוי לתאר את הנוף, הטבע או החברה וודאי שלא את עולמו של האחר (הלא מוסלמי), ולא נדרש להתמודד עם מבוכה או להשקיע תחושות פנימיות. דוגמה מובהקת לכך היא תיאורו של אבן אלערבי את חוויותיו באשקלון: 'גיליתי בה ים של השכלה שגליו גואים ובוקעים', כתב לאחר ששמע, והוא איש צעיר ובורד, שפחה מזמרת – כל מה שהעסיק אותו למשמע קולה הוא זיהוי בית השיר. ומיד לאחר מכן: 'מיהרתי אל ביתי ואמרתי אל אבי נסיעה! נסיעה! אין המקום הזה מקום מנוחה'.³¹ הוא תולה בבקיאותו המלומדת את המניע ליציאה ומבטל את תחושותיו הפנימיות.

מחברי ספרות הנוסעים דיווחו על עניינים שחשו צורך לספר עליהם לקהל קוראים אשר השתייך לחוג החברתי שעמו נמנו. דוגמה לכך היא תיאור העיר בגדאד בחיבור המיוחס לנוסע המפורסם אבן בטוטה (1304-1377 לסה"נ).³² הוא

איור של אבן בטוטה מתוך כתב-יד של מסעותיו

סיפר על בגדאד שנים לאחר כיבושה בידי המונגולים, בשנת 1258 לסה"נ. אך תחת תיאורי הרס פתח בדברי הלל לעיר בגדאד ופיאר אותה: 'בירת השלום והשלווה, בירת האסלאם, בעלת עֶצְמָה אצילה, ושבח לעד, משכנם של הח'ליפים ומקום מושבם של מלומדים'. אבן בטוטה הכיר את תיאורו הראלי של אבן ג'ביר (1145-1217 לסה"נ), שביקר בבגדאד בשנת 1184,³³ אולם הוא התמודד עם שקיעת העיר, אשר פארה ההיסטורי העניק לה מקום של כבוד בזיכרון האסלאמי, באמצעות ציטוט בית שיר של אבו-תמאם, שהתנבא כי: 'מעל בגדאד מרחף צלו של כרוז המוות, האבל עתיד לבכות על החורבן שהזמן זרע'.³⁴

W. Madelung, 'The Assumption of the Title Shahanshah by the Buyids and the Reign of the Daylam', *JNES*, 28 (1969), pp. 84-108, 168-183

M. Cook, 'Paranoiac History of Medieval Egypt', *SI*, 57 (1983), pp. 67-103 29

U. Haarmann, 'Regional Sentiments in Medieval Egypt', *BSOAS*, 43 (1980), pp. 55-66 30

אבן אלערבי, קאנון אֶת־אוייל, ראו: דרורי (לעיל, הערה 11), עמ' 98. 31

M. Cooperson, 'Baghdad in Rhetoric and Narrative', *Muqarnas*, 13 (1996), pp. 99-113 32

33 'זוהי עיר עתיקה אשר ממשכה לשמש כבירת הח'ליפות העבאסית ומרכזו השושלת האמאמית, הקרישית וההאשמית. עיקר תפארתה נמוג ולא נותרו ממנה אלא דברי הפאר שקשורים בשמה. בהשוואה למה שהייתה קודם שהכו בה פגעי הזמן, ופנו אליה יעני המכים ופגעו בה שוב ושוב, היא כְּתִלִי חורבות, כאתרים שדעכו או כרוח רפאים שצצה ונגלתה. אין בה כל יופי אשר ירתק את המבט או שישבש את עיסוקיו של אדם טרוד עד כי ההתבוננות תשכיח אותם' (אבן ג'ביר [לעיל, הערה 18], עמ' 193).

34 אבן בטוטה, רחלה, ב, מהדורת C. Defremery & B. R. Sanguinetti, פריז 1893, עמ' 100. יש להעיר כי ספר זה לא נערך בידי מחברו כי אם בידי מהדיר צפון-אפריקני בשם אבן ג'זי.

התייר הימי ביניימי הציג תמונה מדומיינת של מרחבים שבהם עבר. יש לציין כי כך נעשה גם בספרי נוסעים וברשימות אתרים אשר נכתבו באותה תקופה בידי לא מוסלמים. ואכן השוואה למקורות יהודיים עשויה לסייע בשחזור המשכיות והתפתחות במסורות של קידוש אתרים, אולם היא זורה אור גם על תפקיד ספרות המסעות. כשם שהנוסעים המוסלמים הוציאו מרשימותיהם את הלא מוסלמים ויצרו מרחב אסלאמי בלעדי, כך ערכו המחברים העבריים מסע בנוף יהודי והזכירו קברי תנאים ואתרים קדושים בלעדית להם. למשל בתעודה מהגניזה שכתרתה 'ייחוס צדיקים', נמנים רק קברים מקודשים ליהודים. ואף ברשימה ('לוח') של קברי צדיקים מראשית התקופה הממלוכית אשר נשתמרה בגניזה נמנים בעיקר אתרים יהודיים, והמוסלמים (ישמעאלים, גויים) שנזכרים ברשימה מוצגים כמי שבאו להתפלל במתחמים יהודיים.³⁵ הקורא תעודות כאלה כפשוטן עלול לשער כי השליטה במרחב הייתה בידי היהודים, ושהמוסלמים היו לכל היותר בבחינת אורח נטה ללון.

המידע שנשתמר בספרות הנוסעים שימש חוקרים לא מעטים אשר ביקשו לשחזר היבטים היסטוריים שונים, ובכללם כאלה אשר נוגעים בסוגיות גאוגרפיות, תרבותיות, מסחריות ואחרות. מאמר זה נועד להפנות את תשומת לב הקורא לפן אחר של סוגה ספרותית זו. ההתייחסות אל טקסט כאל יחידה אוטונומית הכפופה לכללי הכתיבה של סוגתה מאפשרת לחשוף את תמונת העולם של המחבר ואת כוונותיו. עיון בספרות הנוסעים בגישה זו מאפשר להשיב על כמה וכמה שאלות, מבלי להזדקק למידע מסוגות ספרותיות אחרות, כגון כרוניקות היסטוריות או קובצי ביוגרפיות. למשל: מדוע כה דל המידע הגאוגרפי והאקלימי בספרי הנוסעים המוסלמים? לשם מה נועדה הצגת רשימות של שמות מקומות ואישים? מדוע ראו לנכון הנוסעים לציין בפנקסיהם מידע כזה ולהימנע ממידע אחר? שני הפרקים מתוך ספרות המסעות האסלאמית המתורגמים להלן נועדו לתמוך בטענות שהוצגו לעיל.

נספח א: יומנו של נאצר־י ח'סרו

מבוא

אבו אלמעין חמיד א־דין נאצר בן ח'סרו (נאצר־י ח'סרו) בן חארת' נולד בשנת 394 להג'רה (1004 לסה"נ) בקַבְדִיאָן, כפר בסמוך לעיר בלח', שהייתה אז בתחום המנהלי של מחוז מרו (כיום מחוז מארי בתורכמניסטאן). משפחתו הייתה משפחה של פקידים ובעלי קרקעות שפעלה בשירות מנגנון השלטון הגזנוי בקַבְדִיאָסאן. בעמוד המבוא לחיבורו הציג נאצר־י ח'סרו את עצמו ואת המניע ליציאתו לדרך הארוכה. לדבריו יצא ממרו בשנת 437 להג'רה (1045 לסה"נ) לטפל בענייני המנהל של אבו־סלימאן ד'א'רי (בערבית: ג'ג'רי) ביכ דאוד בן מיכאל בן סלג'וק, ובהיותו בדרך חלם חלום אשר שינה את אורחות חייו. הוא סיפר כי לילה אחד, בהיותו הלום יין, ראה אדם שאמר לו: 'כמה זמן עוד תשתוקק לשתות יין שנוטל מן האדם את תבונתו. טוב יותר יהיה לשלך אם [תהיה פִּיכח]'. הדמות בחלום הציעה לו לחפש אחר חכמה ותבונה שימציאו מזור לצערנו. בעקבות אירוע זה ויתר נאצר־י ח'סרו על תענוגות העולם הזה ועל תפקידו כפקיד במנהל הסלג'וקי במארו ויצא בחודש שעבאן בשנת 437 להג'רה (מרס 1046) לדרך נודדים שנמשכה כשבע שנים.³⁶

אפשר כי חינוכו כאיש מנהל עיצב את אופן דיווחו של נאצר־י ח'סרו. שלא ככתבי נוסעים אחרים, חיבורו מכיל מידע טופוגרפי. עם זאת הניגוד בספרו בין הידיעות על מקומות יישוב לבין הדיווחים על קברי נביאים ודמויות נערצות אחרות מבלִיט את תפקיד ספרי המסעות בשרטוט מפת קודש מדומיינת. מאחר שנאצר־י ח'סרו היה חסיד של האסמאעיליה הפאטמית, היה אחד מייעדיו הראשיים בירתם, קאהיר שבמצרים. דרך המלך מן המזרח לעמק הנילוס עברה בתחומי ארץ־ישראל, אשר הייתה נתונה באותן שנים (960–1099 לסה"נ) לשלטונם הבלתי יציב של הפאטמים. להלן מובא בתרגום מתוך יומנו של נאצר־י ח'סרו תיאור המסלול שעבר מן הליטאני ועד ירושלים.³⁷

סולם צור

כאשר הרחקנו משם [מצידון] חמש פרסות הגענו אל העיר צור. עיר זו שוכנת לחוף ימים ובנויה על לשון [יבשה]. העיר נבנתה כך שאורך חומותיה על האדמה היבשה פחות ממאה צעדים, ויתרת החומות עומדות בתוך מי הים. חומות אלה בנויות מאבנים מסותתות אשר חיבוריהן אחוזים באמצעות מסמרים כך שמי הים אינם יכולים לעבור. אני מדדתי את שטח העיר והוא אלף על אלף [צעדים]. כולה [מבנים] צפופים [בנין] חמש ושש קומות. נבנו [בה] מתקני מים רבים. שווקיה נאים והיא שופעת

Nasir-i Khusraw, *Safarnama [Nasir-i Khusraw's Book of Travels]*, ed. & trans. W.M. Thackston Jr., Costa Mesa, CA 2001, pp. 1–2. ההנמקה שהציג המחבר ארוגה על פי כללים ספרותיים נפוצים: גבר אשר הגיע לגיל בינה (ג'ה־ליי סאלה) חווה משבר רוחני, ובעקבותיו הוא נוטל את מקל הנדודים ויוצא לנדוד בדרכים שבע שנים, כמניין השנים אשר נזכר בסיפור יוסף במקרא (בראשית מא, שבע פרות בריאות בשר מול שבע פרות רעות מראה, שבע השבלים המלאות מול שבע השבלים השדופות).

נועם. העיר הזו מפורסמת בין כל ערי החוף הסורי [סאחליי שאם] בהון וביכולות. מרבית תושביה של צור הם שיעים. אך הקאדי שבה הוא איש האסכולה הסונית. קוראים לו [אבו מחמד עבד אללה אבן עלי] אבן אבי אלעקיל [עין א־דולה], איש בעל חזות נאה ורב עצמה.³⁸

בשערה של העיר [צור] נבנה קבר מקודש [משהד] ובו שטיחים רבים ומחצלות, פנסים ומנורות עשויים מזהב ומכסף. העיר נמצאת במקום גבוה, והמים מגיעים אליה מן ההר. בשער העיר יש מבנה קשתי שנבנה מאבן [ו] דרכו מגיעים המים אל תוך העיר. בהר שמנגד לעיר נמצא עמק אשר אם הולכים בו לעבר המזרח שמונה־עשרה פרסות מגיעים אל העיר דמשק.

תיאור העיר עכו

לאחר שהלכנו משם [מצור] שבע פרסות הגענו אל העיר עכו [עכה], אשר תושביה כותבים את שמה עכא. העיר נמצאת בשטח גבוה, מקצתו חתחתים ויתרתו מישור. בכל רצועת החוף אין בונים עיר במקום שאינו גבוה, וזאת מחשש מגאות מי הים ומחרדה מגלים אשר יכו בחוף. המסגד הראשי נמצא במרכז העיר במקום הגבוה ביותר. כל עמודיו שיש.³⁹ מחוצה לו בצד ימין של הכותל הדרומי [קבלה] נמצא קבר הנביא [פִּיגְמֶר] צאלח. חלק מחצר המסגד מחופה במרצפות אבן, וחלקה האחר זרוע ירק. אומרים כי אדם [הראשון] זרע שם. מדרתי את העיר. אורכה אלפיים אמה ורוחבה חמש מאות אמה. חומותיה נבנו בחכמה רבה. הצד המערבי והדרומי שלהן נמצאים בתוך הים.

בצד דרום נמצא נמל. במרבית ערי החוף יש נמל. זהו מקום דמוי אורווה שנבנה לשמירת אניות, ואשר נמצא בחלק האחורי של העיר, וכתליו נמתחים אל תוך מי הים. הוא כולל פתח ברוחב חמישים אמה ללא קירות, אלא שבין קיר אחד למשנהו נמתחת שם שרשרת. כאשר רוצים שספינה תיכנס לנמל, מרפים את השרשרת כך שהיא שוקעת אל מתחת המים והאנייה עוברת מעל שרשרת זו. לאחר מכן מותחים את השרשרת בחזרה, וזאת כדי ששום זר לא יוכל להגיע אל האניות האלה [שבתוך הנמל]. משמאל לשער המזרחי של העיר נמצא מעיין אשר יש לרדת עשרים ושש מדרגות על מנת להגיע אל מימיו. שמו עין אלבקר. מספרים כי אדם [הראשון] חשף את המעיין ונתן לפרה לשתות ממימיו. מסיבה זו קוראים למעיין עין אלבקר.

ממזרח לעכו יש רכס אשר נמצאים בו קברי נביאים. ההולך בדרך החוף לרמלה אינו בוחר [לבקר] במקום זה. [אך] אני רציתי לבקר באתרי צליינות מבורכים אלה ולראותם ולבקש את ברכתו של האל יתברך ויתעלה. אנשי עכו אמרו לי שבדרכים שם יש אנשים חורשי רעה אשר בהבחנים בזר פוגעים בו כדי ליטול ממנו את כל אשר לו. [על כן] הנחתי את כל מעותי למשמרת במסגדה של עכו. יצאתי מן השער המזרחי של העיר ביום שבת 23 בשעבאן שנת 438 [22 בפברואר 1047].

38 מ' גיל, ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א, תל־אביב תשמ"ג, עמ' 153–156, 205–208, 344–447.

39 י' קורן, 'הג'אמע, קבר צאלח ועין אל־בקר בעכו בימי הביניים', מחקרים בערבית ובאסלאם, ב (תשל"ח), עמ' 102–110.

הגליל התחתון וטבריה

ביום הראשון ביקרתי בקברו של עב בונה העיר [עכו], אשר היה אחד הצדיקים רמי המעלה. אך מאחר שלא היה לי מדריך שהכיר את הדרך נקלעתי למצוקה. לפתע, בחסד הבורא יתברך ויתעלה, הצטרף אלי בו ביום אדם דובר פרסית מאזרבייג'אן אשר בעבר כבר היה באתרי עלייה לרגל מבורכים אלה וביקש לשוב [ולבקר] בהם פעם נוספת. מתוך הכרת תודה לבורא יתעלה ויתברך התפללתי שתי רְפָעוֹת וסגדתי [לאל] לאות תודה על אשר המציא לי רע לדרך, כך שיכולתי לממש את אשר החלטתי לעשות.

משם הגעתי לכפר ששמו בִּיְרֵוּהָ. שם קברי עשיו [עיש] ושמעון, והשתטחתי עליהם. משם הגעתי אל מערה קטנה אחת אשר קרויה דאמון. גם שם ביקרתי בציון הקבר שקרוי קבר ד'ו אלפֶּל⁴⁰. משם המשכתי לכפר אַעבְלִין. בו נמצא קברו של הוד⁴¹. ביקרתי בו. בתוך החצר שלו עומד עץ תות גדול ובסמוך אליו קבר עִזִּיר הנביא⁴². ביקרתי בו. המשכתי דרומה והגעתי לכפר ששמו חוֹזִירָה. בצד מערב של הכפר נמצא עמק ובו מעיין מים זכים אשר נובעים מסלע. בצמוד למעיין על ראש הסלע נבנה מסגד. במסגד זה שני חדרים מאבן, ותקרתו מאבן. הפתחים שלהם קטנים כל כך עד אשר אדם בקושי יכול להיכנס דרכם. נמצאים בהם שני קברים סמוכים זה לזה. האחד של יתרו [שְׁעִיב] והאחר של בתו אשר הייתה אשת משה [מוסא, היא צפורה]. יושבי הכפר הזה נדרו לשמור ולטפח את המסגד ואת אתר העלייה לרגל. הם מנקים אותו ותולים בו מנורות ודברים אחרים. המשכתי אל הכפר אַרְבֶּל. מדרום לכפר זה נמצא הר ובו חצר שבתוכה ארבעה קברים של בני יעקב [יעקוב] אשר היו אחיו של יוסף.

משם המשכתי ובדרכי ראיתי תל שלמרגלותיו מערה. בתוכה קבר אִמוֹ של משה. ביקרתי את הציון והמשכתי לעמק שנפתח בקצהו ושם משתרעת ימה קטנה. לחוף ימה זו שוכנת העיר טבריה [Tabaria]. אורכה של הימה כשש פרסות בקירוב ורוחבה כשלוש. מי ימה זו טובים לשתייה וטעימים. העיר היא על החוף המערבי. כל מימי המרחצאות שבעיר והביוב זורמים אל ימה זו, אך אנשי העיר וכל האזור שלחופה כולם שותים ממימיה. שמעתי שפעם אחת הגיע אל העיר איש ממשל וציווה לחסום את דרכם של מים מזוהמים אלה לבל יגיעו אל הכינרת [ימת טבריה]. המים נעשו עכורים עד כדי כך שלא היו ראויים לשתייה. על כן ציווה האמיר לפתוח את כל מוליכי המים המזוהמים, ומי הימה שוב היו טובים [לשתייה].

טבריה היא עיר מבוצרת היטב. זאת משום שמקו המים העיר מוקפת חומה שנמתחת סביב סביב, זולת בצד הימה, ששם אין חומה. בניינים רבים עומדים בתוך המים. קרקעית הימה מכוסה באבנים. בתוך המים ניצבים עמודי שיש, ועל ראשיהם בנויות מרפסות תצפית. בימה זו יש דגים רבים. במרכז

40 דמות קְרָאֲנִית, ראו: סורה כא (אַלְאֶבְיָא), פה; סורה לח (צ), מח; אבן קְתִיבָה (מת 276 להג'רה (889 לסה"ג)), כתאב אלמעארף, בירות 1970, עמ' 25-26. ההיסטוריה של הכפר נדונה בקיצור בידי שרון, ראו: שרון (לעיל, הערה 24), עמ' 7-10.

41 נביא קראני. ראו: סורה יא (הוד), נ.

42 נזכר בסורה ט (א־תובה), ל.

העיר עומד מסגד יום השישי [מסג'ד אלג'אמ'ע]. ליד דלתו יש מעיין. מעליו נבנו שירותים אשר מימיהם חמים כל כך עד שאין אדם יכול לשאת אותם טרם עירובם במים קרים. אומרים כי שלמה בן דוד [סלימאן בן דאוד] בנה מרחצאות אלה. אני נכנסתי לתוכם. בחלקה המערבי של טבריה נמצא מסגד נוסף, שמו מסגד היסמין. זהו מבנה מצוחצח בניקיונו. בתוכו דוכן גדול ובו מספר גומחות תפילה. סביבו שתולים שיחי יסמין אשר העניקו למסגד זה את שמו. בצדו המזרחי של המסגד נמצא סטיו ובו קברו של יהושע [יושע] בן נון. מתחת לדוכן נמצא קבר שבעים הנביאים אשר הרגו בני ישראל במקום זה.

מדורם לטבריה נמצא ים המלח [ימת לוט] אשר מימיו מלוחים עד מאוד. זאת אף כי מי הכינרת [ימת טבריה] זורמים מטבריה דרומה לעבר ים המלח. לחופיו שכנה עירו של לוט, אבל אין באתר זה שום שרידים. שמעתי מאדם אחד שסיפר כי במים המלוחים של ים המלח נמצא משהו אשר מזכיר צורת פרה, החומר צף על פני המים ואוספים אותו מתוכם. צבעו שחור ועושים אותו לכדור עד שהוא דומה לאבן, אבל הוא אינו קשה.⁴³ אנשי המקום לוקחים אותו, חותכים אותו לפיסות ומובילים אותו לערים ולמחוזות. כאשר מניחים מתחת לעץ את הפיסה [של החומר] שום דבר מוזק אינו יכול לחדור אל מתחת לעץ זה, ושום מוזק אינו יכול להגיע לשרשיו. כך לא נגרמים לבוסתן פגעים ונזקים תת־קרקעיים. הדברים בשם אומרם. מסופר כי גם רוקחים קונים חומר זה. נאמר כי הם משתמשים בו להגן מפני תסיסה שמאיימת על תרופה מסוימת אשר קרויה נְקָרָה. בעיר טבריה אורגים מחצלות שמשמשות כמחצלות תפילה. קונים שם כל אחד מהם בסכום של חמישה דינארי זהב מגרביים.

ממערב לטבריה נמצא הר אשר מוטל בו גוש אבן גרניט ועליו כתובת עברית שאומרת שבזמן כתיבתה צביר כוכבי הפליאדות [ת'ריא]⁴⁴ עמד בראש טלה [חמל].⁴⁵ מחוץ לעיר לכיוון דרום נמצא קבר אבן־הרירה, אולם שום אדם אינו יכול לבקר בציון זה, וזאת משום שאנשי המקום הם שיעים, וכאשר אדם הולך להשתטח על הקבר ילדים [עושים] המולה. לעתים קרובות מתגודדים סביבו, לוחצים אותו ומשליכים [עליו] אבנים. מסיבה זו לא יכולתי לערוך לשם זיארה.

כאשר שבתי חזרה מהעלייה לרגל למקומות אלה הגעתי אל כפר אחד שקרוי כפר כנה. מדורם לכפר זה נמצא רוגם ובראשו תא נזירים מאבן נאה למראה. קבוע בו שער איתן. באותו אתר נמצא קבר יונה הנביא. בתוך תא הנזירים יש באר מים חיים. לאחר שערכתי זיארה במקום המשכתי משם לעבר עכו. בין כפר כנה לעכו חוצצים ארבע פרסות.

43 אבן ח'רדאר'בה קרא לחומר זה אספלט, וצייין 'זהו ביטומן של היהודים' (קפר = כפר [בראשית ו, יד]). ראו: אבן ח'רדאר'בה, כתאב אלמסאלכ ואלממאלכ (מהדיר: ח'יר א־דין קבלאווי), דמשק 1999, עמ' 115.

44 Pleiades, בתלמוד: כימה או שבע אחיות. כוכבים אשר מצויים במזל שור.

45 זהו מזל חודש מרס, שבו מתקיים שוויון האביב.

מעבו לירושלים [בית אלמקדס]

1. מישור החוף

נשארנו בעכו יום אחד ואחריו יצאנו משם לדרך. הגענו אל כפר בשם חיפה [חיפא]. הדרך לשם עוברת בחולות עמוקים מן הסוג הקרוי חול מכי [כלומר כמו זה שנמצא במכה], ואשר הצורפים בפרס משתמשים בו בעבודתם. חיפה שוכנת לחוף ים. יש שם דקלים רבים ועצים אחרים. בחיפה יש ציוד לבניית אניות, והם בונים בו אניות גדולות. הם מכנים אניות אלה, שנועדו להפלגה בים, בשם ג'ודי.

מחיפה הלכתי מרחק פרסה אחת והגעתי אל כפר הקרוי פניסה. משם הדרך מתפתלת ופונה לעבר ההר. ממזרח לה אזור מכוסה אבנים וסלעים אשר קרוי ואדי התמסחים [תמאסיה]. לאחר שהלכנו פרסה אחת או שתיים שָׁבָה הדרך אל חוף הים. ראינו שם עצמות רבות של חיות ים אשר היו לעיסה בתוך האדמה והבוץ, עד כי דמו לאבן, מחמת הגלים אשר מכים בהתמדה במקום זה.

משם הגענו אל עיר שקרויה קיסריה [קיסאריה]. בין עכו לקיסריה מפריד מרחק של שבע פרסות. עיר נאה עם מים זורמים, דקלים ועצי הדר [נאַרְנָג' וְתַרְנָג']. יש לה ביצורים חזקים ושער עשוי ברזל. בתוך העיר מעיינות מים זורמים. מסגד יום השישי נאה משום שכאשר יושבים בחצרו ניתן [לצפות] ממנו בים וליהנות. נמצא בו כד משיש אשר דפנותיו דקות כל כך עד אשר דומה שנעשה מחומר סיני, למרות זאת אצורים בו מאה מן [200 ליטר] של מים.

2. השרון והשפלה

ביום שבת בסוף חודש שעבאן [28 בפברואר 1047] יצאנו מקיסריה. הלכנו פרסה אחת לערך בתוך חולות מסוג חול מכה. לאחר מכן ראינו שוב עצי תאנה וזיתים רבים. הדרך [עוברת] כולה בגבעות ומישורים אבניים. לאחר שהלכנו מספר פרסות הגענו אל עיר שקרויה כפר סאבא או כפר סלאם. מעיר זו לרמלה שלושה פרסות בדרך שכולה נטועה עצים כפי שנזכר לעיל.

בבוקר יום ראשון, מולד חודש רמד'אן [שנת 438 (1 במרס 1047)], הגענו אל העיר רמלה. בין קיסריה לרמלה שמונה פרסות. רמלה היא עיר גדולה ומבוצרת היטב בחומה גבוהה ואיתנה מאבן וטיט

גירי. שעריה מצופים בברזל. רמלה מרוחקת שלוש פרסות משפת הים. מימיה מגשם, ובכל בניין גדול נמצאים מקווי מים אשר אוספים את מימי הגשמים, וכך יש לכול מאגרי מים. בתוך מסגד יום השישי יש ברכות אגירה גדולות, וכאשר הן מתמלאות במים כל מי שחפץ בכך יכול לקחת מהן. שטח המסגד הזה שלוש מאות צעדים על מאתיים צעדים. מעבר לאצטבה כתוב שבחמישה עשר בחודש

קיסריה כפי שמופיעה ברצפת הפסיפס באם א-רסאס בעבר הירדן, המאה השמינית (צילום: אבנר רבן)

מִחָרֵם שֶׁנֶּט 425 [11 בדצמבר 1033] הִיָּה רַעַשׁ אֲדָמָה עַז שֶׁהַחֵרִיב מִבְּנֵי רִבִּים, אֹלָם לֹא פָּגַע בְּאִישׁ.⁴⁶ בְּעִיר רַמְלָה שָׁפַע שֶׁל שֵׁשׁ. מִרְבִּית הַבְּנִינִים וּבִתְיָהֶם שֶׁל הָאֲנָשִׁים עֲשׂוּיִים מִשֵּׁשׁ אֲשֶׁר מֵאֲמִצִּים הוֹשְׁקָעוּ בְּעִטּוֹרוֹ וּסִיתוֹתוֹ. אֶת הַשֵּׁשׁ מִנְסָרִים בְּמִסּוֹר נָטוּל שִׁינִיִּים. תַּחַת זֹאת מִשְׁתַּמְשִׁים בַּחֹל מְכִי. בְּמִסּוֹר מִנְסָרִים לְאוֹרֶךְ עֲמוּדֵי הַשֵּׁשׁ וְלֹא לְרוּחְבָּם כְּפִי שֶׁמְקוּבַל בְּנִיסוֹר עֵץ. עוֹשִׂים מֵהֶם לֹחוֹת אֲבָן. רֵאִיתִי שֶׁם סוּגִים שׁוֹנִים שֶׁל שֵׁשׁ וּבִמְגוּן צִבְעִים: מְנוֹמֵר, יְרוּק, אֲדוּם, שַׁחֹר, לָבָן וְצִבְעִים נוֹסְפִים. בְּרַמְלָה יֵשׁ זֶן שֶׁל תַּאֲנִים אֲשֶׁר אֵין כְּמוֹתוֹ בְּמִקוּמוֹת אַחֵרִים וְשׁוֹלְחִים אוֹתוֹ מִשֶּׁם לְכָל קְצוֹת הָאָרֶץ. מִשִּׁיכִים אֶת הָעִיר רַמְלָה הֵן לְתַחֵם מַחֻז דְּמִשְׁק וְהֵן לְתַחֵם מְעַרְב פְּלִסְטִין.

בְּשִׁלּוּשָׁה בְּרַמְדָּאן [3 בְּמָרֵס 1047] הַמִּשְׁכָּתִי מִרַמְלָה. הִגְעֵתִי אֶל כְּפַר בְּשֶׁם ח'אֲתוֹן [הַגְּבִירָה], וּמִשֶּׁם הַמִּשְׁכָּתִי לְכַפַּר בְּשֶׁם קְרִיית־עֲנָבִים [Qariat Al-Anab] לְאוֹרֶךְ הַדֶּרֶךְ רֵאִיתִי שָׁפַע שֶׁל שִׁיחֵי פִיגָם [סְדָאב]⁴⁷ אֲשֶׁר צִמְחוּ בְּמִדְרוֹנוֹת הַגְּבֻעוֹת וּבִגְאִיוֹת. בְּכַפַּר זֶה רֵאִיתִי מַעִיָּן מֵיָם חַיִּים וּזְכִיִּים אֲשֶׁר נֹובַע מִן הַסֶּלַע. סִבִּיבוֹ נִבְנוּ שׁוֹקֵת וּמִסְפָּר מִבְּנֵים. מִשֶּׁם הַמִּשְׁכָּנוֹ בְּמַעֲלָה הַהָר. הָעוֹלָיִם בְּהַר מִדְמִים בַּעַת עֲלִייתָם כִּי כֹאֲשֶׁר יִהְיוּ בְּצִדוֹ הָאֲחֵר וּפְנִיָהֶם לִירִידָה יִרְאוּ אֶת הָעִיר. אַךְ לֵאחֵר שֶׁעֲלִינוּ כְּבֵרֶת דֶּרֶךְ הַשְּׁתַרְעָה לְפָנֵינוּ מִישׁוֹר עֲצוּם, חֲלָקוֹ זֹרֻעַ אֲבָנִים וְחֲלָקוֹ עֶפֶר. הָעִיר יְרוּשָׁלַיִם [שֶׁהָרֵי בֵּית אֱלִמְקֶדֶס] בְּרֹאשׁ הַהָר. מִטְרִיפּוֹלֵי אֲשֶׁר לְחוּף הַיָּם וְעַד יְרוּשָׁלַיִם חֲמִישִׁים וְשֵׁשׁ פְּרִסוֹת. מִבְּלַח' וְעַד יְרוּשָׁלַיִם יֵשׁ שְׁמוֹנֵה מֵאוֹת שְׁבַעִים וְשֵׁשׁ פְּרִסוֹת. בַּחֲמִישָׁה בְּרַמְדָּאן שֶׁנֶּט 438 [5 בְּמָרֵס 1047] הֵיינו בְּיְרוּשָׁלַיִם.

נספח ב: תקי א־דין אלה־רוי בארץ־ישראל

מבוא

תְּקִי א־דִין עֲלֵי בֶן אֲבוּ־בַכְרָא אֲבָן עֲלֵי אֱלֵה־רוי, שְׁכִינּוּי מְלֻמֵּד כִּי מוֹצֵא מִשְׁפַּחְתּוֹ מִן הָעִיר הִרְאָת שְׁבַח'רֵאֲסָאן (כִּיּוֹם אֲפַגְנִיסְתָּאן),⁴⁸ נִמְנָה עִם הַקְּהִילָה הַגְּדוּלָה שֶׁל מוֹסְלָמִים אֲשֶׁר הִגִּיעוּ מִמְזֻרְחָ אִירָאן לְעִירָאק וּלְסוּרִיָה בְּמַהֲלַךְ הַמֵּאָה הַשִּׁישִׁית לְהַג'רָה (הַמֵּאָה הַשְּׁתִּים־עֶשְׂרֵה). גַּל הַגִּירָה זֶה הִיָּה פּוֹעֵל יוֹצֵא שֶׁל שִׁינּוּיִים דְּמוֹגְרַפִּיִּים רַחְבֵי הַיָּקָף שֶׁהִתְחוֹלְלוּ בְּמַעַרְב אֲסִיָה בְּעַקְבוֹת כִּינּוֹן הַסְּלֵטָאנוֹת הַסְּלַג'וּקִית, בְּשֶׁנֶט 1055 לְסֵה"נ.⁴⁹ מִשְׁפַּחְתּוֹ שֶׁל תְּקִי א־דִין (מֵת בְּחֵלֶב בְּשֶׁנֶט 611 לְהַג'רָה [1215 לְסֵה"נ]) הַשְּׁתִּיכָה לְמַעֲמַד שֶׁל אֲנָשֵׁי דָת וּמְנַהֵל סוּנִים אֲשֶׁר שִׁירְתוּ אֶת יוֹרְשֵׁי הַסְּלַג'וּקִים בְּג'זִירָה (צְפוֹן עִירָאק) וּבְבֵלָאד

46 רַעַשׁ זֶה תוֹאֵר בְּאִיגְרַת מִן הַגְּנִיזָה: 'הִיָּה הַדְּבַר הַזֶּה כִּיּוֹם חֲמִישִׁי בְּשָׁנִים עֶשֶׂר יוֹם לְחֹדֶשׁ טַבַּת טְרַם כּוֹא הַשֶּׁמֶשׁ' (12 דְּצִמְבֵּר 1033). אַךְ תַּאֲרִיךְ זֶה אֵינוֹ הוֹלֵם אֶת הַתַּאֲרִיךְ שֶׁכּוּ נִקַּב נֶאֱצְרִי ח'סְרוּ, רֵאוּ: גִּיל (לְעִיל, הָעֵרָה 38), א, עֲמ' 329-330; ב, עֲמ' 382-384, תְּעוּדָה 209, שׁוֹרוֹת 11-12. עַל רַמְלָה רֵאוּ: ר' לוֹו, 'רַמְלָה הָאוּמִיית - חִידוּשׁ עִירוֹנִי בְּאַרְץ־יִשְׂרָאֵל - הִיבְטִים גְּאוֹגְרַפִּיִּים־הִיסְטוֹרִיִּים', קַתְרָדָה 79 (נִיסָן תִּשְׁנ"ו), עֲמ' 22-52: ש' גַּת, עִיר מוֹסְלָמִית מִשְׁגֻּשְׁגַּת - לְכַלְתָּהּ שֶׁל רַמְלָה בִּימֵי הַבִּינִיִּים, קַתְרָדָה 123 (נִיסָן תִּשְׁס"ז), עֲמ' 39-66.

47 פִּיגָם מְצוּי (Ruta chalepensis). שְׁמֵנוֹ מִשְׁמַשׁ בְּרַפּוּאָה עַמְמִית.

48 Abu'l-Hasan 'Ali b. Abi Bakr al- Harawi, *Guide des Lieux de Pèlerinage*, trans. J. Sourdel-Thomine, Damascus 1957; idem, *A Lonely Wayfarer's Guide to Pilgrimage*, trans. J.W. Meri, Princeton 2004

49 C. Cahen, 'L'émigration persane des origines de l'Islam aux Mongols', in: *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Paris, 1977, pp. 447-448

א-שאם (סוריה רבתה). שטחים אלה נשלטו בידי נסיכים איובים מאז שעלה בידי צלאח א-דין לתפוס את רסן השלטון בקאהיר, בדמשק, בחלב ובמוצול, בשנים 1171-1193 לסה"נ. אלהרוי שימש את שליטי בית איוב בחלב שבצפון סוריה.⁵⁰

מטרתו העיקרית של אלהרוי הייתה לשרטט מפה של אתרי הקודש בשטחי שלטון האסלאם ומעבר לגבולותיו, בכלל זה תיאור של איי הים התיכון (קפריסין וסיציליה) ושל ביזנטיון (איסטנבול). אך ספרו כולל גם מידע אישי שצבר בעת נסיעתו. העדויות החיבור עצמו מצביעות כי ביקר בארץ-ישראל בראשית ימי שלטונו של צלאח א-דין, כאשר שלטו בארץ הפרנקים (הצלבנים).⁵¹ להלן תרגום תיאור המקומות שביקר בהם במסעו בארץ.⁵²

ציון אתרי העלייה לרגל בחורן

קרן אלחארה: כפר שבו נולד אדריס.⁵³

דיר [מנזר] איוב: בכפר זה שהה איוב ובו בחן אותו האל בייסורים. שם קברו ושם המעיין אשר את מימיו פרץ לאחר שבטש ברגלו [את הקרקע], כנאמר בקראן,⁵⁴ והסלע שעליו ישב.

נווה [ננא]: כפר שבו נמצא קברו של שם [סאם] בן נוח ע"ה [עליו השלום].

אלמחג'ה: קריה ובה קברים של אחדים מחברי הנביא מִחַמַד שִנְפִלוּ במערכה. יש בה סלע שטוענים כי הנביא ישב עליו, אך האמת היא כי הנביא מעולם לא הצפין מעבר לבוצרא. אומרים כי במסגדה ציון של שבעים נביאים, אך לאל פתרונים.

בסר [בסר אלחירי בקרבת סַיִדָא]: קריה שבה קברו של אלישע [אליסע] ע"ה. אך אנו ביקרנו אותו [במקומות אחרים] כפי שמוזר.

נג'ראן: קריה שבה [מקום שרפתם של] אנשי השוחה המושחתים [אצחאב אלח'וד].⁵⁵

בצרא: עיירה שבה מסגדו של הנביא אשר התפלל במקום זה. ממזרח לה כפר בשם דיבין, ובו, כפי שסיפרו לי, בסלע בזלת שחורה טביעת כף רגלו של הנביא. אך לאל פתרונים. מדרום לבצרא נמצא מנזר ששמו מנזר אלבאעקי שבו היה הנזיר בחירא ושם הוא פגש את שליח האל.⁵⁶

מטבעות איוביים
מעוטרים ב'מגן דוד'

50 הוא כתב בעבורם את חיבורו 'איגרת מראות מלכים'. ראו: J. Sourdel-Thomine, 'Les conseil du Shaykh al-Harawi a un prince Ayyubide (édition et traduction du Kitab at-tadkira al-harawiyya fi l-hiyal al-harbiyya)', *BEO*, 17 (1961), pp. 20-73, 150-201, 243-266.

51 חוקרת אמריקנית כינתה אותו לאחרונה נוסע ומרגל ('the wandering ascetic and spy al-Harawi'). ראו: L.T. Darling, 'Social Cohesion ('Asabiyya) and Justice in the Late Medieval Middle East', *Comparative Studies in Society and History*, 49 (2007), p. 337.

52 אבו אלחסן עלי בן אבי בכר אלהרוי, כתאב אלאישאראת אלא מערפת א-זיאראת, מהדורת ע' עומר, קאהיר, 1423 [2002], עמ' 24-37; מהדורת J. Sourdel-Thomine, 1953, עמ' 16-28.

53 אדריס נזכר בקראן פעמיים: סורה יט (מרים), נו-נז; סורה כא (אלאנביא), פה.

54 'הזכר את עבדנו איוב הוא קרא אל ריבוננו ואמר השטן המיט עלי תלאות וייסורים; והשיבו רקע ברגליך הנה מים צוננים לרחצה ושתייה' (סורה לח [צ], מא-מב).

55 סורה פה (סורת אלברוג'), ד.

56 סיפור הנזיר בחירא (בסורית: הנבחר) מצוי לא רק במסורת האסלאמית, אלא גם בגרסה נוצרית ואף יהודית. ראו: מ' גיל, 'מעשה בחירא וגירסאותיו היהודיות', ח' בן-שמאי (עורך), חקרי עבר וערב: מוגשים ליהושע בלאו על ידי חבריו ותלמידיו במלאת לו שבעים, תל-אביב וירושלים תשנ"ג, עמ' 193-210.

צלח'ד: עיירה שבה מבנה הנצחה מקודש [משהד] שנטען כי הוא מציין את המקום שבו שהו משה [מוסא] ואהרן לאחר יציאתם מן המדבר [תיה]. שם ציון טבעית כף רגלו של אהרן ע"ה. לאל פתרונים. ותר: כפר ובו מסגד שמספרים כי נבנה בידי א־זַבִּיר אבן אלעואם [מת 36 להג'רה 656 לסה"נ]]. אמתאן: כפר ובו מסגד. מספרים כי משה בן עמרם [עמראן] התגורר במקום זה. בסלע שם חרוט סימן המכה של מטהו. האל הוא המיטיב לדעת.

הר [ג'בל] בני הלאל [כיום הר הדרוזים בסוריה]: למרגלותיו כפרים רבים אשר נזכרים בתורה [תוראה]. קוראים לו [לאזור] בשם הבשן [בת'ניה]. אחד מכפריו הוא אלמאלכיה, ובו ספל עשוי עץ אשר מספרים כי היה של הנביא. האל יודע.

חמימה: כפר שבו קברו של מחמד בן עלי בן עבד אללה בן עבאס, אביו של הח'ליפה העבאסי אלמנצור.⁵⁷

בקעת הירדן [ג'ור נאבלוס]: בה כפר בשם עמתא ובו קברו של אבו־עבדה בן אלג'ראח, ירצה אותו האל. אך אנו ביקרנו בקברו בטבריה.

יריחו: כפר ובו קבר. יש הטוענים כי הוא קברו של משה בן עמרם.⁵⁸ כמו כן נמסר כי יריחו היא העיר של הענקים אשר נזכרים בקראן.⁵⁹

א־סואד: נפה ובה כפר בשם אלמהיד. סיפרו כי אברהם נולד בו. אך אנו סיפרנו כבר על לידתו [בברזה שבקרבת דמשק].

הרי מואב [אלבלקא]

אזור שבו המערה [כה'ף]⁶⁰ והסלע [רקים].⁶¹ כן נמצאת בו עיר ששמה עמאן, אשר יש בה שרידים קדומים רבים.⁶² טוענים כי היא העיר דקיאנוס, ויש שאומרים כי היא גם עיר הענקים [ג'בארין]. הפתרונים לאל, שכן ביקרנו במערה ובסלע בתחומי ביונטיון [בלאד א־רום] בסמוך לאלבסתיין בקרבת עיר ששמה אבסס, אשר נטען כי היא העיר דקיאנוס. אף במגרב בתחומי אנדלוס יש מקום ששמו גינות [ג'נאן] הוורד ובו המערה והסלע. לטענת תושבי המקום יש בו גופות של מתים אשר הזמן אינו מכלה אותן. הם טוענים כי טוליטה היא העיר דקיאנוס. אך הנכון כי עיר זו נמצאת בתחומי ביונטיון. אם ירצה האל, יובא תיאורה בהמשך.

57 על מקומו של הכפר במערך התעמולה העבאסית ראו: M. Sharon, *Black Banners from the East: The Establishment of the Abbasid State – Introduction of a Revolt*, Jerusalem 1983, pp. 159–161

58 ש' תמרי, 'מקאם נבי מוסא שלידי יריחו', קתורה, 11 (ניסן תשל"ט), עמ' 153–180; A. Elad, 'Some Aspects of Islamic Traditions regarding the Site of the Grave of Moses', *JSAI*, 11 (1988), pp. 1–15

59 סורה ה (אלמאידה), כב. סורה יח (אלכהף), ט-כו; כתבי אפלטון, ב, תרגם י' ליבס, תל־אביב תשל"ה, עמ' 421–422.

61 על רקם = סלע (Petra) באָדום בספרות יהודית קדם־אסלאמית (על־פי במדבר, לא ח) ראו: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, II, New York 1950, p. 1479b

62 סקירה של המקורות הערביים והצעה לאיתור המערה מדרום־מזרח לרבת־עמון ראו: M. Clermont-Ganneau, 'El-Kahf et la caverne des sept dormants', *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris 1899, pp. 569–571

ארץ מואב [מאב]

יש בה קריה ושמה שיחאן.⁶⁵ בראש ההר מעל כפר זה יש קבר אשר יורד עליו אור משמים, ועקב כך הוא נראה למרחוק. טוענים כי זהו קברו של משה בן עמרם. רק האל יודע אמתותו. בכפר צרפה קבר אשר יש שמזהים אותו עם קברו של יהושע [יושע] בן נון. לעיל תיארונו את ביקורנו בו [במערת א־נְעֵמָן במרכז סוריה ובהמשך בתיאור הכפר עורתא]. אך זה הוא הנכון. א־טור [ההר] ומואתה הם כפרים שנמצאים בהם קברו של ג'עפר המעופף [א־טיאר] אבן אבי טאלב וקבריהם של ז'יד אבן חארתי'ה, עבד אללה בן סהל, סעד בן עאמר בן א־נְעֵמָן אלקיסי, אבו־דג'אנה סמאכ וקבוצה נוספת מקרב חברי הנביא מחמד אשר נהרגו באתר זה. מקום קברם של אחדים מהם אינו ידוע. האל יודע כול.

העיר טבריה ונפתה

ממזרח לכינרת [ימת טבריה] קברו של שלמה בן דוד [סלימאן בן דאוד], אך הנכון הוא ששלמה נקבר בבית־לחם לצד אביו דוד. קבר שניהם במערה אשר בה נולד ישוע [עיסא]. ממזרח לימת טבריה נמצא גם קבר לְקֵמָאן החכם [חכים] ובנו;⁶⁴ אך קברו נמצא גם בתימן בהר שקרוי לאעת עדן. בהמשך אזכיר אותו. בטבריה גם קברו של אבו־עבידה בן אלג'ראח וקבר זוגתו. אך אנו ביקרנו בו במקום אחר כפי שצוין לעיל. אין זאת אלא כי רק האל יודע את האמת. יש אומרים כי קברו בעמק הירדן [אָרְדֵן] אך אחרים אומרים כי קברו בבית־שאן. אבו־עבידה מת במגפת דבר [טאעון]

אבן מעוטרת
ב'מגן־דוד', נמצאה
ליד טבריה בסמוך
לקברה של סכינה
(באדיבות עמואל דמתי
ויסוף סטפנסקי)

עמק איילון [עמואס].⁶⁵ אין זאת כי רק האל יודע. במדרונות הר טבריה קבר אבו־הַרְיִירָה, ירצה אותו האל. אך אחרים אומרים כי נקבר באלבקיע או באלעקיק [בערב]. אין זאת כי רק האל יודע. בטבריה מעיין מים אשר מיוחס לישוע בן מרים וכן כנסיית האיילן [א־שג'רה]. בה התרחש הסיפור המופלא על אודות ישוע והבורסקאי שמוספר בספרי הבשורה [אָנְג'יל].⁶⁶ זהו אות המופתים הראשון אשר הוא עשה. מחוץ לטבריה נמצא האתר קדוש [משהד] ובו קברה של סכינה בנת אל־חַסִין.⁶⁷ אך בעבר ביקרנו בדמשק בקבר אחר שמיוחס לה. בן נמצא שם קבר שנטען כי הוא קבר עבד אללה בן אלעבאס בן עלי בן אבי טאלב, ירצה אותם האל.

63 סיחון מלך האמורי (במדבר כא, כא-לא).

64 רמיזה לסורה לא [לְקֵמָאן], יב-ג.

65 'דרורי, 'היכן הייתה המגיפה? מיקומה של עמואס בשנת 639', כץ, י' בן־אריה וי' קניאל (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית־יישובית של ארץ־ישראל, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 219-225.

66 הצורה הערבית של שם העצם היווני euvangelos (אוונגליון = הבשורה הטובה), שם שניתן לכל אחד מארבעת החיבורים כברית החדשה שמתארים את חיי ישוע.

67 בת משפחת הנביא. ראו: א' מאיר, בנינים מוסלמים בישראל, ירושלים תש"י, עמ' מג.

דיר פאח'ור: כפי שציינו זהו המקום אשר בו יוחנן המטביל [מעמדאני] הטביל את המשיח בירדן. בו קברם של כעב בן מרה אלבהזי ושל מעאד' בן ג'בל. בהמשך בתיאור המסע לתימן ולמחוז דיאר בכר יוזכרו הקברים בשנית.

אָרַבד [קרי ארבל]: כפר [קריה] אשר נמצא באחד מנפות [עמל] מחוז טבריה. בו, מימין לדרך, קבר אמו של משה בן עמרם ע"ה. [כן קבורים] בו ארבעה מבניו של יעקב, והם דן, יששכר [איסאח'אר], זבולון וגד [כאד].

בדרך [מטבריה] אל בניאס⁶⁸ נמצאים ארמון יעקב, בית היגונות [בית אלאחזאן] וגוב [ג'ב] יוסף. אשר לבור יוסף הרי הנכון כי הוא נמצא בדרך [משכם] לירושלים ליד עיר הקרויה סנגיל. תיאורו יבוא בהמשך, אם ירצה השם.

חטיין: ויש אומרים חוטים. כפר שבו על ההר קבר יתרו [שעיב] וקבר זוגתו. נאמר כי קבר שעייב נמצא במכה, ולא פתרונים. בכפר זה היה קרב חטיין המפורסם בשנת 583⁶⁹. בו נאסרו מלכי הצלבנים [פרנג'], [ולאחריו] נכבשו ירושלים, רצועת החוף וערי המבצר.

שגרה: כפר שבמערה שבו קבר צדיק בן צאלח וקבר דחיה אלכלבי כפי שזכר קודם. יש אומרים כי במערה זו [לא הם קבורים אלא] שמונים חללים שנהרגו במלחמת הקודש, ולא פתרונים. כפר כנדה: קריה שבה קבר [מקאם] יונה [יונס] וקבר בנו. ולא פתרונים. רומה: כפר במחוזות טבריה ובו קבר יהודה בן יעקב ע"ה. [אך מיוחס לו קבר נוסף אשר] תיאורו יבוא במסע מצרים [בתיאור בית הקברות של קראפה]. לא פתרונים.

חמי טבריה: על אודותם נאמר כי הם מפלאי תבל. אולם המרחצאות אשר בשער העיר טבריה בסמוך לחוף הכינרת אינם נמנים עם פלאי תבל, שכן כמותם ראינו רבים במחוזות העולם. המרחצאות המופלאים הם אלה אשר נמצאים במזרח מחוז טבריה, בכפר בשם חסיניה, בתוך נקיק צר. המרחצאות [נמצאים] שם בתוך מבנה קדום אשר מסופר כי שלמה בן דוד בנה אותו. זהו היכל אשר המים נובעים מתוכו. המים יוצאים בשנים־עשר מוקדים, כל אחד מהם בלעדי לטיפול במחלה מוגדרת. כאשר החולה באותה מחלה טובל במים המיועדים הוא יבריא, אם האל יתיר זאת. טמפרטורת המים חמה ביותר, הם צלולים ללא השוואה, טעימים וריחם מעולה. מסיבה זו מבקרים במקום זה חולים, בעלי מומים, חולים כרוניים וסובלים מנפיחות גזים [ריאח]. כולם טובלים בברכה. המעיינות נשפכים לתוך ברכה גדולה ונאה אשר האנשים שוחים בה. המעלות של המקום גלויות לעיני כול. לא ראינו מקום אשר משתווה למרחצאות [חמת־גדר], פרט למרחצאות [תירמא, thermes] אשר בסמוך לגבולה של קונסטנטינופוליס, ואשר תיאורם יבוא בהמשך ספר המסע [בתיאור ביזנטיון].

בית־שאן [Bissan]: עיר, [מדינה]. נמצא בה מסגד אשר מיוחס לעמר אבן אלח'טאב.⁷⁰ נמצא

68 מבצר דן בתיאורו של בנימין מטודלה. ראו: יערי, מסעות ארץ־ישראל: של עולים יהודים מימי הבינים ועד ראשית ימי שיבת ציון, רמת־גן 1976, עמ' 45.

69 הכוונה לניצחון צלאח א־דין ביולי 1187.

70 א' ח'מיס, 'שתי כתובות בפסיפסי קיר מן התקופה האומית בבית שאן', קתדרה, 85 (תשרי תשנ"ח), עמ' 45-64; ע' אלעד, 'הח'ליפה אבו אל־עבאס אל־ספאח, המהדי העבאסי הראשון – בעקבות כתובת לא ידועה מבית שאן',

בה עין אלפלוס. נאמר עליו כי הוא נכלל בארבעת המעיינות [המקודשים].⁷¹

שבנו לתיאור אתרי העלייה לרגל בסביבותיה של טבריה

כפר מנדה: בדרך מטבריה לעיר עכו נמצאת קריה אשר שמה הוא כפר מנדה. נאמר כי זוהי מדין. אך הפתרונים לאל, אשר מיטיב לדעת. זאת משום שביקרנו מדין אשר ממזרח להר סיני [טור סינא]. תיאורו יבוא בהמשך, אם ירצה האל. בכפר מנדה קבר צפורה [צפוראא], אשתו של משה. בו הגב אשר מעליו הסיר הוא את הסלע והשקה את עדרי שתי הנשים.⁷² הסלע נמצא שם עד עצם היום הזה. ובו [קבורים] שניים מילדיו של יעקב. יש אומרים כי הם אשר [אשהר; אשר] ונפתלי [נפתאלי]. והאל יודע. בסמוך למקומות אלה יש הר הקרוי א־טור [התבור]. נאמר כי מהר זה ראה משה את האש, ועליו היה השיח, וכן כי ממקום זה שָלחו האל יתעלה אל פרעה [פרעון].⁷³ לאל פתרונים.

כאבול: כפר שבו [קבורים] שניים מילדי יעקב, והם ראובן [רובין] ושמעון. אם ירצה האל, יבוא במקום אחר תיאור שמעון ויהודה. כל הכפרים האלה סמוכים זה לזה.

נצרת [א־נאצרה]: עיר [מדינה] ובה הבית של מרים בת עמרם, אשר היא בת נצרת, ועל כן קוראים להם [לנוצרים] בשם נצארא.⁷⁴

הר שעיר [ג'בל סאעיר] קרוב [לנצרת]. התורה מעידה על אמתות [שליחותם של] משה, ישוע ומחמד, [בהביאה את] דברו של האל יתעלה: 'אלוהים יבוא מסיני'. ביטוי זה מכון לשיחתו פנים אל פנים עם משה על הר סיני [טור סינאא];⁷⁵ ואילו דברו [של האל] 'זרח משעיר [סאעיר]' הוא רמז להופעתו של ישוע מנצרת. ואילו דברו [של האל]: 'זנגלה מהר פארן [פאראן]' הוא רמז לנבואתו של מחמד, שכן אצלם בתורה [נזכרים] הרי פארן, ואלה הם ההרים של צפון ערב [חג'אז], אשר מהם נגלה הנביא [מחמד].⁷⁶ דברי התורה אלה נמצאים בפרק העשירי של הספר החמישי.⁷⁷

לוד: עיירה [בלד] אשר המשיח [ישוע] שהה בה. במקום נמצא ביתה של מרים. אמונתם של הפרנקים [פרנג'] בקדושת מקום זה יוקדת בעוז.

העיר [מדינה] עכו [עכה]: מן הראוי להזכיר את העיר עכו יחד עם אתרי העלייה לרגל אשר ברצועת החוף, אולם הזכרנו אותה כאן משום קרבתה למקום זה [לנצרת]. בה עין אלבקר. נאמר כי במעיין זה נתגלה לאדם הראשון הבקר אשר עמו חרש. על מעיין זה נבנה בניין הנצחה [משהד] לעלי אבן אבי

⁷¹ ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 9-55.

⁷² שלושת האחרים הם עין אלבקר בעכו, עין סלואן בירושלים ומעיין הזמזם במכה. מסופר כי השותה מהם ינצל מאש הגיהנום. מקדסי (לעיל, הערה 17), עמ' 171, שורות 12-13.

⁷³ בסורה כח (א־קצץ), כב-כד מסופר על משה בארץ מדין ועל עזרתו לבנות הרועה הזקן לשאוב מים מן המעיין. רומזו לסורה כ (טה), ט-יר (על משה והסנה הבער); סורה כב (א־נמל), ז-י (המשך הסיפור, על אותות ומופתים שהציג משה לפני פרעה); סורה כח (א־קצץ), לו-מב (על טביעת חיל פרעה בים).

⁷⁴ אלמסעודי, מרוג' א־ד'הב ומעאדן אלג'והר, א, מהדורת Ch. Pellat, בירות 1964, עמ' 70-71, סעיפים 119-120.

⁷⁵ בסורה צה (א־תין), ב מצויה הצורה 'טור סיני'.

⁷⁶ עלי אבן רבן א־טברי, א־דין וא־דולה, בירות 1973, עמ' 138-139, 153.

⁷⁷ כלומר בברכת משה שבספר דברים לג, ב: 'ויאמר ה' מסיני בא וְזָרַח מְשַׁעֵיר לְמוֹ הוֹפִיעַ מִהָר פָּאָרָן וְאָתָה מְרַבֶּת קֶדֶשׁ מִיְמֵינוּ אֲשֶׁרְתָּ לְמוֹ'

טאלב, וזאת לאחר שהפרנקים ניסו להקים במקום כנסייה. לצורך זה הופקד במקום מפקח [קיס] שתפקידו היה לבנות אותה ולשמש בה. כאשר עלה השחר אמר האיש: בחלומי ראיתי אדם שאמר לי: אני הוא עלי אבן אבי טאלב. אמור להם כי ישיבו את האתר הזה לשמש מסגד. אם לא ייעשה כן, כל מי שיימצא באתר מות ימות. הפרנקים לא קיבלו את דבר אזהרתו ומינו תחתיו מפקח אחר. כאשר עלה השחר הם מצאו כי מת. אזי עזבו הפרנקים את האתר והותירו אותו כמסגד עד היום הזה. רק האל יודע את אמתות הסיפור. אומרים כי בסמוך לכותל הדרומי [קבלה] של המסגד הראשי [ג'אמע] נמצא קבר צאלח ע"ה. אך הנכון הוא כי קבר צאלח הוא מה שהזכרנו בראשונה. כן יש האומרים כי קבר צאלח הוא במכה. אל נכון יודע זאת האל. כן אומרים כי בעכו נמצא קבר עב, אשר העיר קרויה על שמו. יש הטוענים כי עב היה נביא, אך זו טענת שווא. בקרבות ובמלחמות המפורסמות אשר התנהלו על השליטה במישור [מרג'] עכו בשנים 585-587 [1187-1189 לסה"ג, בתקופת מסע הצלב השלישי], בין האיובים לפרנקים נפלו חללים רבים על קידוש האמונה. המערכה התנהלה ללא הפסקה, והקרבות בתקופה זו נמשכו ביום ובלילה.

שבנו אל תיאור דרך שכם [טריק נאבלוס]

בה [בדרך מנצרת לשכם] כפר בשם לג'ין [מגידו] ובו ציון [מקאם] אברהם הידיד [אבראהים אלח'ליל].

לאוי [נבי לזין]: כפר ובו קברו של לוי בן יעקב.

זהו אלחמאר [גב החמור]: קריה ובה [קברו של] בנימין [בנימין] אחיו של יוסף הצדיק.

סבסטיה [סבסטיין] היא פלסטיין: בה גופתו של יחיא בן זכריא [יוחנן המטביל?]. וקבר אמו וכן קברו של אלישע. כבר ביקרנו במקום אחר את קבר אלישע. הפתרונים לאל. בה קבר שראד בן אַנס⁷⁸ במקום נמצאים שרידים קדומים.

העיר [מדינה] שכם [נאבלוס]: מחוץ לה מסגד אשר נאמר כי [נבנה] במקום שבו התפלל אדם הראשון. בה ההר אשר היהודים מאמינים כי עליו [ביקש אברהם] לזבוח [את בנו]. הקרבן המיועד לשחיטה היה לאמונתם יצחק. ליהודים הערצה עזה להר זה אשר קרוי בפיהם כריום [גריזים]. ההר נזכר בתורה.⁷⁹ השומרונים מתפללים לעברו. נמצאת בו מערה אשר מתחת לה נובע מעיין שהם מקדשים ועולים אליו לרגל. בעיר זו רבים השומרונים.

בלאטה: אחד מכפרי מחוז שכם. טוענים כי במקום זה השליך נמרוד את אברהם לכבשן האש. בה נמצאים מעיין עין חדר ושדהו [חקל] של יוסף הצדיק, אשר קברו נמצא במקום זה ליד העץ. זהו האתר הנכון. ואשר לנמרוד הרי לאמתו של דבר הוא היה בעיראק, והמקום אשר שם השליך את אברהם נמצא בה. תיאורו יבוא [על קבר נמרוד אצל אלהרוי, עמ' 61], אם ירצה האל.

עורתא: כפר בדרך מירושלים לשכם. בו מערה שבתוכה קבר יהושע בן נון וּמְפֹרֵל בן דודו של אהרן. אומרים כי [קבורים] בה שבעים נביאים. לאל פתרונים.

78 אבו בכר אלואסטי, פדאיל אלבית אלמקדס, מהדורת י' חסון, ירושלים 1979, עמ' 52, מס' 79.

79 דברים יא, כט.

שילה [סילון]: קריה ובה מסגד א־סכינה [קשת הברית]. כמו כן נמצא בה שולחן הארוחה. אך האמת כי השולחן ירד משמים בכנסיית ציון, אשר תיאורה יבוא בהמשך. סופר לי כי יעקב שכן בשילה, וכי ממנה יצא יוסף עם אחיו. הבור אשר הוא הושלך לתוכו נמצא בין סנג'יל לשכם, הגב מימין לדרך. זוהי הגרסה הנכונה מבין המסורות השונות. רק האל לבדו יודע את האמת. סנג'יל: היא עיירה אשר בסמוך לה נמצא בור יוסף.

אתרי העלייה לרגל בירושלים וסביבותיה

בירושלים [ניצב לתפארה בניין] כיפת הסלע, אשר הוא מקום עלייתו השמימה [מעראג'] של הנביא מחמד. בתוכה נמצא הסלע שממנו הועלה הנביא ועליו סימן כף רגלו [קָרם]. ראיתי את הסלע הזה בעת שלטון הפרנקים. באותה עת הוא היה בצד צפון של כיפה זו. כעת נמצא הסלע הזה מצד דרום. הסלע מוקף בשבכה מברזל, כמעין בית, אשר בנוי על מדוכה שנמצאת מתחת לסלע. הסלע אורכו טפח [שָׁר] וגובהו כשתי אמות. היקפו עולה על ארבע אמות. מתחת לסלע מערת הנשמות שנאמר עליה כי אלוהים מקבץ לתוכה את רוחות המאמינים. יורדים לתוך מערה זו בארבע־עשרה מדרגות. אומרים כי קבר זכריה [זַכְרִיא] במערה זו, אך רק האל יודע זאת. בתקרת כיפה זו קראתי את הכתובת כדלקמן: 'בשם האל הרחמן והרחום. אין אלה מבלעדיו. החי הנצחי. שינה לא תאחו אותו ולא תנומה. לו כל אשר ברקיע ועל הארץ'.⁸⁰ הכתיבה היא בפסיפס מוזהב.

לכיפה זו ארבעה שערים. נכנסתי אליה בזמן הפרנקים בשנת 569 [1173 לסה"נ].⁸¹ מול הפתח אשר מוליך אל מערת הנשמות, בקרבת שבכת ברזל, היה ציור איקונין של שלמה בן דוד. ממערב לו נמצאת דלת יצוקה מעופרת ועליה ציור איקונין מוזהב של המשיח, מרוקע בפנינים. מעל הפתח המזרחי שמוליך אל כיפת השלשלת בנויה קשת ובה הקוק שמו של אמיר המאמינים אלקאים באמר אללה, פסוקי קראן מסורת טוהר האמונה [אלאח'לאַך, סורה 112]. פסוקים בשבח האל [תחמיד] ופיאורו [תמג'יד]. וכך גם על שאר הפתחים. הפרנקים לא שינו זאת. מצד מזרח של כיפה זו, כיפת השלשלת אשר בה שפט שלמה בן דוד. מצפון לכיפה זו מעון הנזירים. יש בה עמודים ומלאכה מופלאה אשר אתאר במקום בו שויבאו תיאורי בניינים ומונומנטים, אם ירצה האל. מסגד אלאקצא ובו גומחת התפילה [מחראב] של עמר אבן אלחטאב. הפרנקים לא שינו אותו. קראתי בתקרת כיפת אלאקצא כדלהלן: 'בשם האל הרחמן והרחום. השבח לזה אשר הסיע את עבדו בלילה מן המסגד הקדוש אל המסגד הקיצון אשר את סביבותיו בירכנו'.⁸² יתמוך אלוהים בניצחון עבד אללה ונאמנו אבו־אלחסן עלי אמיר המאמינים האמאם א־זאהר אלעזאז דין אללה [427-411 להג'רה (1036-1021 לסה"נ)], תפילות האל עליו ועל אבותיו הטוהורים ובניו המכובדים. ציווה על בניית כיפה זו וצביעתה בזהב אדוננו הווזיר המפואר אבו־אלקאסם עלי אבן אחמד, ידידו הנאמן והפן של אמיר המאמינים, יתמוך בו האל ויסייע בידו. נסתיימה עשייתו בשלהי ד'ו אלקעדה 426 [אוקטובר 1035].

80 סורה ב (אלבכרה), רנו.

81 ראו תיאורו של אַסאמה בן מנקד', כתאב אלאעתבאר, מהדורת פ' חיתי, פרינסטון 1930, עמ' 134-135.

82 סורה יז (אלאסרא), א.

עשה זאת עבר אללה אבן חסן אלמצרי אלמִןִּן. כל הכתיבה והאותיות בפסיפס מוזהב. הפרנקים לא שינו את פסוקי הקראן העוזו אשר על שיערי [המסגד] ולא [מחקו את] שמות הח'ליפים. קראתי כתובת על סלע כדלקמן: 'אורך מסגד אלאקצא שבע מאות אמות מלכותיות ורוחבו ארבע מאות חמישים וחמש 455 אמות מלכותיות'.⁸⁵ סלע זה נותר בין האבנים של הקיר הצפוני של אלאקצא.

הסטיו אשר מקיף את כיפת הסלע נשען על שישה-עשר עמודי שיש ושמונה תומכות. הכיפה אשר בלבו נשענת על ארבע תומכות ושנים-עשר עמודים, מסביב שישה-עשר חלונות. היקף הכיפה מאה ושישים אמות. היקף הבניין העצום אשר חובק את הכול שלוש מאות שמונים וארבע אמות. היקף הכול, יחד עם כיפת השלשלת, ארבע מאות שמונים ושתיים אמות. גובה רשת הברזל אשר מגנה על הסלע קומתיים. לבניין כיפת הסלע ארבע דלתות ברזל. פתח אחד נפתח לעבר שער הרחמים. פתח אחר נפתח לעבר שער גבריאלי. פתח דרומה לכיוון מכה [קבלה], ופתח לעבר שער השלשלת. היקף כיפת השלשלת שישים צעד. גובה מערת הנשמות קומה וקצת. ורוחבה אחד-עשר צעדים ממזרח למערב, ואורכה מצפון לדרום שלושה-עשר צעדים. יורדים לקרקעיתה בארבע-עשרה מדרגות. בתקרתה לעבר מזרח צוהר בגודל אמה וחצי. היקף המערה חמישים אמות. רוחב הסטיו חמישה-עשר צעדים, אורכו מדרום לצפון תשעים וארבעה צעדים. גובה כיפת מסגד אלאקצא שישים אמות. היקפה תשעים ושש אמות. היקף קומתה התחתונה המרובעת מאה ושישים אמות. אורך אלאקצא מדרום לצפון מאה ארבעים ושמונה אמות.

מתחת לאלאקצא אורווה אשר טוענים כי שימשה את סוסיו של שלמה בן דוד. יש בה סלעים עצומים ואבוסים שמשמשים עד עצם היום הזה להאכלת הסוסים. כן נמצאת שם מערה ובה עריסתו של ישוע בן מרים. מצפון לאלאקצא ברכת בני ישראל אשר מסופר כי נבוכדנצר מילא אותה בראשיהם [הכרותים].

בירושלים יש כנסייה של הנוצרים היעקובינים [סורים] אשר נמצאת בה באר שמסופר עליה כי המשיח רחץ בה וגילה שם כוחות שבגללם האמינה בו האישה השומרונית.⁸⁴ הם מאמינים בכך ומבקרים במקום.

בירושלים נמצאים מגדל דוד וגומחת התפילה [מחראב] שלו אשר נזכרת בקראן העוזו.⁸⁵ אתרי הביקור מחוץ לחומות ירושלים הם: עין השילוח [סלואן] אשר טעם מימיה זהה למימי הזמזם [במכה]. המים נובעים מתחת לכיפת הסלע ונגלים בוואדי שנמצא מדרום לעיר. כנסיית העלייה [א-סליק] אשר מספרים כי ממנה הועלה המשיח אל השמים. כנסיית ציון [צהיון] אשר מספרים כי בה ירד משמים על ישוע בן מרים ועל תלמידיו השולחן [מאידה].⁸⁶

גיא בן-הנום [ואדי ג'הנום, בראש נחל קדרון]: בו קבר מרים אם ישוע. יורדים אליו בשלושים ושש מדרגות. הכיפה נישאת על שישה-עשר עמודים עצומים משיש, שמונה משיש אדום ושמונה

83 אמה מלכותית אורכה כ" 62 ס"מ, ומכאן שהמידות במטרים הן 282×434.

84 יוחנן ד, ה-מב.

85 סורה לח (צ), יז-כט; וראו: דרורי (לעיל, הערה 11), עמ' 105-106.

86 נס חמש כיכרות הלחם ושני הדגים. ראו: לוקס, ט, טז-יז; סורה ה (אלמאידה), קיב-קטו.

מירוק. יש לה ארבעה שערים. לכל שער שישה עמודים עצומים משיש. יש בה כנסייה והיא כעת אתר הנצחה [משהד] לאברהם ידיד האל [אבראהים ח'ליל אללה]. יש בה שרידים ועמודים רבים שמלאכתם מדהימה.

על ההר [הר הזיתים] ציון קברה של ראֶבֶּעָה אלעָוִיָּה. אך הנכון הוא כי קבר ראבֶּעָה אלעָוִיָּה בבצרה. תיאורו יבוא בהמשך במסע אל עיראק. אין זאת כי ראבֶּעָה [הקבורה] בהר היא זוגתו של אחמד בן אבי אלחוארי. כן יש עליו מקומות מבורכים רבים וקברים של חסידים ושל אישים מוסלמים בני דור ממשכיו של הנביא. אולם מחמת השתלטות הפרנקים על הארץ אין אתרים אלה ידועים. מעבר לחומה, כלומר ממזרח לחומה, קברו של שדאד אבן אַוּס אלח'זרג'י וכן קברו של ד'וֹ אלאצאבע א־תמימי.⁸⁷ יש אומרים כי קבר שדאד בפלסטין. האל בלבד הוא היודע.

אשר לאתרי הביקור [זיארה] של הנוצרים [בירושלים] הרי העצום שבהם הוא כנסיית אלקמאמה [גל אשפה = כנסיית הקבר]. בניינה הוא אחד הדברים המופלאים, ואין מנוס מלהזכיר את היכלה ואת כל אשר בה, ואנו נתאר את דמות ההיכל ואת כל אשר בו. יש להם בתוכה מקום קבורה אשר הם מכנים אותו אלקיאמה [התחייה]. זאת משום שהם מאמינים כי בו קם המשיח לתחייה. האמת כי המקום שמו היה קמאמה, זאת משום שהייתה בו המזבלה של העיר. הוא היה מחוץ לעיר. בו נהגו לקטוע את ידי עושי הרע ולצלוב את הגנבים. זה נזכר באוונגליון. הידיעה הוודאית היא לאל בלבד. יש להם בתוכה סלע [הגולגתא] שלאמונתם נבקע ואדם קם מתחתיו. זאת משום שלפי טענתם הוא היה מתחת לצלב. יש להם בתוכה את בֶּסְתָאן יוסף הצדיק אשר עולים אליו לרגל. אשר לירידת האור⁸⁸ אני הייתי בירושלים פרק זמן מספיק בתקופת הצלבנים עד שידעתי כיצד עשו זאת.

הדרך מירושלים לחברון

מימין לדרך, קבר רחל אם יוסף הצדיק.

בית-לחם: עיירה [בלדה] שבה נולד ישוע ע"ה. מספרים כי דוד ושלמה קבורים בה. בכנסייה זו פריטים ובנייה מעוררי השתאות עשויים משיש, פסיפסים מוזהבים ועמודי [שיש]. גיל האתר יותר מ-1,200 שנה. תאריך זה חרוט בלוח עץ אשר לא שונה עד ימינו אלה. בעיירה אתר הדקל אשר נזכר בקראן העוזו: 'ונערי את גזע עץ הדקל'.⁸⁹ בכנסייה נמצאת גומחת התפילה [מחראב] של עמר אבן אלח'טאב [מת 644 לסה"נ] אשר הצלבנים עד כה לא נגעו בה כלל. חלחול: היא קריה אשר נמצא בה קבר יונה [יונס]. ביקרנו את קברו באתר אחר. הדבר יתואר בהמשך.

ראמה [ראמת אלח'ליל]: כפר שבו ציון [מקאם] אברהם ידיד האל.

87 נמנה עם חוגו של הנביא, והנביא ציווה עליו לעקור לירושלים. ראו: אבו מעאלי אלמשרף בן אל-מרג'א, פד'איל בית אלמקדס ואלח'ליל מהדורות ע. לבנה-כפרי, שפרעם 1995, עמ' 157, הערה 205; אבו בכר אלואסטי (לעיל, הערה 78), עמ' 21, הערה 24.

88 הכוונה לשבת האור, אשר בה נתגלה כי קברו של ישוע ריק. ביום שבת של חג הפסחא נערך בכנסיית הקבר טקס של הרלקת נרות שמסמל את 'תחיית האדון'.

89 טורה יט (מרים), כה.

כפר בריב [בני נעים]: בכפר זה מצביעים על קברו של לוט [משהד נבי לוט] ע"ה ועל קבר אברהם בן אדהם. אך הנכון הוא כי אברהם קבור בג'בלה אשר שוכנת לחוף הים. יאקין: קריה שבה ציון [מקאם] לוט. הוא התגורר בכפר זה לאחר שהסתלק מצוער [זגר]. המקום קרוי יאקין [ודאות], זאת משום שכאשר נסע נמלט לוט עם משפחתו וראה את העונש הכבד אשר פגע בעמו, הוא סגד באתר זה ואמר: 'יודע אני בוודאות כי הבטחת האל תתממש'. המקום אשר נעלם מכוסה כיום בים המלח. אומרים כי בצוער [שיח' עיסא] נמצא הסלע אשר הכה עליו משה: 'זאו נבעו ממנו תריסר מעיינות'.⁹⁰ רק האל יודע זאת.

העיר חברון

עירו של אברהם [מדינת אלח'ליל], שבה קברי האבות: אברהם, יצחק ויעקב, וכן קברה של שרה. יש האומרים כי במערה נוספת אשר מתחת למערה שבה מבקרים כעת נמצאים גם קברי אדם, נוח ושם.

בעיר החוף אלכסנדריה בשנת 570 [1175 לסה"נ] שמעתי מפיו של השיח' המהונן אבו־טאהר אחמד בן מחמד א־סלפי פרק בחיבור אשר נמסר מפי אדם פלוני ששמו נשמט מזיכרוני – רשימותי נלקחו מידי בידי הפרנקים שעה שמלך הפרנקים [ריצ'רד] אלאנכתאר [Angleterre] תקף את ח'זיליפה ונחלנו מפלה. אמנם כעבור זמן הוא שלח שגריר והבטיח להשיב לי את אשר נטלו ממני ולפצותני, כמו כן ביקש לפגוש בי, אך אני לא הלכתי אליו. הדבר התרחש בשנת 588 [1192 לסה"נ] – מכל מקום אשר לאותו פרק, הרי מוזכר בו כי אותו אדם יצא לבקר את קבר אברהם בחברון, הוא התקרב אל שומר המקום שהיה רומי [כלומר נוצרי שהשתייך לכנסייה היוונית], התיידד אתו ובאמצעות מתנות מצא נתיבות ללבו. לאחר זמן ביקש ממנו רשות לרדת אל המערה. השומר הבטיחו כי בחורף, כאשר עקב שלגים ייפסק זרם המבקרים, [יתיר לו]. ואכן כאשר פסקו הביקורים הוא הביאו אל מרצפת אחת ועקר אותה, נטל בידיו פנס להאיר, והשניים ירדו בערך שבעים מדרגות, אשר הביאום אל מערה רחבת ידיים שאוויר זרם בתוכה. במערה זו היה דרגש ועליו מונח אברהם ידיד האל עטוף בבד ירוק והרוח מבדרת את שערו הלבן. לצדדיו היו מונחים יצחק ויעקב. לאחר מכן הובילו אל קיר ואמרו לו: דע לך כי שרה נמצאת מעבר לכותל זה. האיש שקל לבחון את אשר נמצא מעבר לכותל, אך לפתע יצאה בת קול ואמרה: היזהר והישמר. הדבר אסור. הם פנו ושובו בדרך שבה ירדו. קראתי בתורה כי מערה זו הייתה בתחומי שדה אלח'ליל אשר רכש אברהם מעפרון בן צחר [צוחאר] החתי בסכום של ארבע מאות מטבעות [דרהם] כסף וקבר בה את שרה. זהו דבר התורה בספר הראשון בפרק ה.⁹¹ האל הוא המיטיב לדעת. כן נמצא בחברון מחוץ למערה קבר יוסף הצדיק. אך הקבר הנכון נמצא במקום אחר, שהזכרנו קודם לכן.⁹²

90 סורה ב (אלבקה), ס.

91 פרשת חיי שרה, בראשית כג.

92 דרורי (לעיל, הערה 11), עמ' 109; 'פרנקל', ענייני ארץ־ישראל בספר מסע מגרבי: אל־רחלה אל־מגריה של אל־עברדי', קתורה, 31 (ניסן תשמ"ד), עמ' 67-74.

עלי בן אבן-בכר אלהרוי, יסלח לו האל וימחל לכל המוסלמים, מחברו של ספר זה, אומר: באתי בשערי העיר ירושלים [אלקדס] בשנת 569 [1173 לסה"נ] ונפגשתי בה וכן בעיר חברון [מדינת אלח'ליל] עם זקנים בקיאים אשר סיפרו לי כי בזמן מלכותו של ברדויל [Baldwin] שקע המקום [ופתח] המערה נחשף. המלך התיר אז לקבוצה של פרנקים להיכנס לתוכה. הם גילו בה את אברהם, יצחק ויעקב שעונים על אחד מכתליה. תכריכיהם בלו ועל ראשיהם הגלויים היו מטפחות. המלך חידש את תכריכיהם וסכר את פתח המערה. זה אירע בשנת 513 [1119 לסה"נ]. האביר [פארס (פרש)] בירן, שהיה מוצב בבית, והיה מוכר בקרב הפרנקים כקשיש שהרבה במסעות, סיפר לי כי הוא נכנס יחד עם אביו למערה זו [המכפלה] וראה את אברהם ידיד האל, את יצחק ואת יעקב וראשיהם גלויים. שאלתיו: מה היה גילך? השיב הייתי בן שלוש-עשרה. הוא הוסיף: כי בקרב הקבוצה אשר שיגר המלך לחברון על מנת לחדש את תכריכי האבות ולתקן את אשר התמוטט במערה היה האביר ג'פרי [Godefroy] בן ג'רג' [Georges], והוא עדיין בחיים. כאשר חיפשתי אותו נאמר לי כי הוא מת לפני ימים אחדים. אומר מחבר ספר זה: אם דברים אלה נכונים, הרי ראיתי את מי שראה את אברהם, יצחק ויעקב והוא ער ולא בחלום.

הדרך מחברון לאשקלון

בית-גוברין [בית-ג'ברין]: זהו המקום אשר האל יתעלה ויתפאר הזכיר בקראן, בסורת השולחן [אלמאידה] בסיפור על אודות משה: '[וכאשר משה אמר לבני עמו]: הו עמי היכנסו אל הארץ הקדושה [אלארד' אלמקדסה] אשר הועיד לכם אלוהים ואל תשובו אחור שכן אז פניתם לאברון. הם אמרו לו: הוי משה הרי בה עם הנפילים [ג'בארין] ואנו לא ניכנס אליה בטרם יצאו הם מתוכה; והיה כי יצאו ממנה אזי ניכנס אליה'.⁹³ נאמר כי עיר הנפילים אשר בעניינה מדבר פסוק זה היא העיר יריחו. אחרים אומרים כי היא רבת עמון. זה המקום המדויק. בעיר זו רבים השרידים הקדומים.

ואדי א-נמל: נמצא בדרך בין בית-גוברין לאשקלון. מספרים כי בו דיברה הנמלה אל שלמה בן דוד.⁹⁴

אשקלון: מקום נאצל ועיר נמל אשר מעטות הן הערים המשתוות לה ביופיין ועצמתן. על אודותיה ועל אודות השהייה במבצרה [רבאט]⁹⁵ מצוטטות מסורות רבות מפי הנביא מחמד. במקום נמצאת הבאר של אברהם ידיד האל. מספרים כי במו ידיו חפר אותה. האל יודע את אמתות הסיפור. באשקלון אתר ההנצחה [משהד] לזכרו של ח'סין בן עלי ובו קבור היה ראשו. כאשר כבשו הפרנקים את המקום העבירו המוסלמים את הראש אל העיר קאהיר. זה היה בשנת 549 [1154 לסה"נ].

עלי בן אבן-בכר אלהרוי, מחברו של ספר זה, אומר: ביקרתי בעיר החוף אשקלון בשנת 570 [1174 לסה"נ] ונמתי במשהד אברהם [כך! וכנראה הכוונה לחסין]. בחלומי במקום זה ראיתי את שליח האל

93 סורה ה (אלמאידה), כ-כו.

94 סורה כז (א-נמל), טו-יט.

95 על מוסד ומבנה זה ראו: ע' אלעד, 'ערי החוף של ארץ-ישראל בתקופה הערבית (640-1099)', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 156-178; וכן: H. Khalilieh, 'The Ribat System and Its Role in Coastal Navigation', *JESHO*, 42 (1999), pp. 212-225

ניצב בקרב קבוצת אנשים. ברכתיו לשלום ונשקתי את ידו. פניתי אליו: 'הו שליח האל, מה נאה מקום זה, ומה חבל כי אינו שייך למוסלמים'. השיבני: 'עתיד הוא להיות למוסלמים ויהיה מופת לברואים'. התעוררתי משנתי ואת אשר ראיתי בחלומי רשמתי על כותלו הדרומי של המשהד וציננתי את תאריך האירוע. ירושלים ואשקלון נכבשו בידי המוסלמים בשנת 583 [1187 לסה"נ]. סוחרים וחילים ראו רישום זה בכתב ידי שתאריכו היה שנת 570 [1174 לסה"נ]. האל יודע את אמתות הדבר.

בבית הקברות של אשקלון נטמנו צדיקים ומוסלמים בני דורות ראשונים, אך קבריהם אינם ידועים. כך גם בעזה, עכו, צור, צידון ובשאר שטחי רצועת החוף.

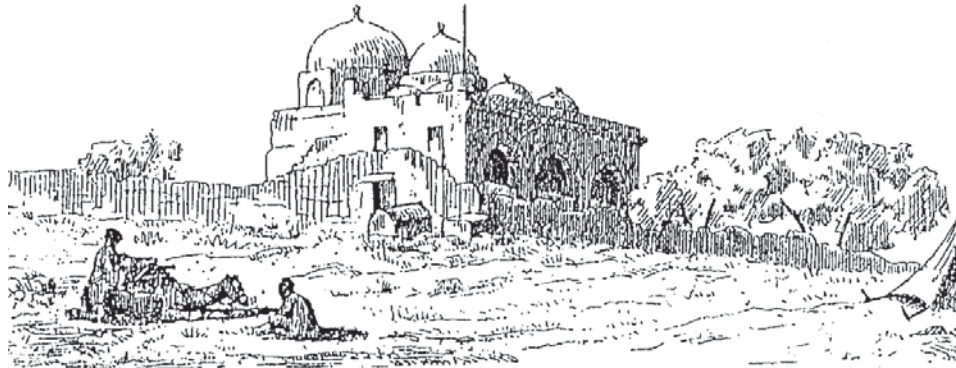
עזה: עיר חוף נאצלת. בה נולד האמאם מחמד בן אדריס א-שאפעי. במקום נמצא קברו של האשם בן עבד אלמנאף, שכינויו היה עמר, סבו של מחמד שליח האסלאם. במקום זה התעשר [לפני האסלאם] עמר בן אלח'טאב. עזה היא עיר קדומה אשר נזכרת בתורה כפי שנזכר גם ה[מקום] דרום [דארום]. האל יודע.

העיר קיסריה [קיסאריה] שלחוף הים היא מקום נאצל. עליה ועל אשקלון ועל שבחי השחייה בהן להילחם כנגד אויבי האסלאם הובאו מסורות מפני הנביא מחמד.

יבנה [Yubna]: עיירה בין יפו לאשקלון בה קברו של אבו-ה'רירה.⁹⁶ בעבר ביקרנו את קברו במקום אחר. לאל פתרונים.

רמלה: עיר ובה קברו של עבאדה אבן צאמת.

עמק איילון [עמואס]: שם קברים רבים של מוסלמים בני הדורות הראשונים אשר מתו במגפה שהתפרצה שם. בכללם נמנו עבד א-רחמן בן מעאד' בן ג'בל וילדיו, הארת' בן השאם, סהיל בן עמר ועוד אחרים אשר מקום קברם לא נודע. גם בירמוך מתו רבים מקרב בני חוגו של הנביא מחמד כגון א-טפיל בן עמר ועכרמה אבן אבי ג'הל אשר קבריהם אינם ידועים. כך גם באג'נאדין.⁹⁷

מבנה קבר אבו-ה'רירה ברישום משנת 1873-1874, מתוך ספרו של קלרמון-גנו

96 מוזהה כעת כקברו של רבן גמליאל. ראו: ח' טרגן, 'הכוח שבאבן: ביכרס וקבר אבו-ה'רירה / רבן גמליאל ביבנה', קתדרה, 97 (תשרי תשס"א), עמ' 65-84.

97 מ' שרון, 'קרבות ההכרעה בכיבוש סוריה על ידי המוסלמים – רקעם ומקורותיהם: מבט אחר', קתדרה, 104 (תמוז תשס"ב), עמ' 31-84.